

II. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД НАВЧАННЯ ВИПУСКНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПОДОЛАННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ ДИСГАРМОНІЙ

2.1. Розвиток дисгармонійного характеру особистості в період ранньої дорослості – актуальна психологічна проблема сьогодення

Сьогодні суспільство переживає загострення політичної, економічної та моральної кризи, яка супроводжується орієнтацією людини переважно на інтелектуалізм, індивідуалізм, прагматизм, споживацтво, засвоєння лише наукових знань та інноваційних технологій. Духовний вакуум охопив сучасну систему освіти, у змісті виховання спостерігається світоглядний хаос. При переході до дорослого віку пристосування особистості до психогенних умов сучасності перешкоджає продуктивному розвитку її самосвідомості, руйнує гармонію внутрішнього світу, що зумовлює дисгармонійний характерологічний розвиток. За умови несформованості духовно-моральних якостей молодь не здатна до гармонійної самореалізації й набуття якостей дорослої людини. Емоційна неврівноваженість, егоцентризм, агресивність, втрата самовладання, безвідповідальність – усе це є проявами дисгармоній характеру, які постають причинами психологічних проблем молодих людей та зумовлюють їх нездатність до побудови гармонійних взаємин, конструктивної самореалізації, розв'язання соціальних і професійних проблем. Майбутні фахівці втрачають сенс життя, впевненість у власному майбутньому і майбутньому своєї країни. У зв'язку з цим у молодіжному середовищі поширюються алкоголізм, наркоманія, злочинність. Ця сумна реальність зумовлює актуальність створення системи духовно-психологічного супроводу навчання студентів закладів вищої освіти, спрямованого на гармонізацію їх особистісного, зокрема, характерологічного розвитку.

В період ранньої дорослості особистість має визначити реалістичний світогляд, професійно-кар'єрний напрям, обрати партнера для створення власної сім'ї, усвідомити себе як дорослу людину, знайти сенс свого життя [18]. Нажаль, процес особистісного зростання молоді не завжди проходить безболісно, адже

психотравмуючий досвід попереднього життя нерідко зумовлює розвиток дисгармоній характеру, які стають причинами психологічних проблем у взаєминах при переході до дорослості.

Важливою умовою гармонійного психологічного розвитку особистості у ранньому дорослому віці є розвиток емоційної сфери. Почуття стають головними детермінантами емоційного життя. Між людьми протилежної статі виникає почуття кохання, компонентами якого є: інтимність – почуття близькості; пристрасть, що зумовлює фізичний потяг; та обов'язок – певний обсяг відповідальності.

Гармонійне становлення особистості при переході до дорослості визначається збагаченням її духовного світогляду, пошуком мети та сенсу життя [5]. Духовний розвиток пов'язаний з гармонізацією психіки людини, актуалізацією духовно-релігійних, етичних, естетичних, гуманістичних, пізнавальних цінностей [15]. Духовне становлення відбувається на основі розвитку моральної самосвідомості, творчих здібностей. У процесі подолання криз зростає роль самоактивності особистості, яка допомагає знайти сенс життя, набути навичок духовного саморозвитку.

Критеріями досягнення дорослості є: здатність до адаптації до нових умов; подолання психологічних залежностей; здатність до відповідальності за себе та інших; опанування зрілими ставленнями до себе, людей, світу; набуття конструктивних рис (надійності, поміркованості, чесності, емпатії); готовність до духовно-морального самовизначення і самовдосконалення [18].

Психологічний супровід має бути спрямований на допомогу у вирішенні зазначених завдань з урахуванням психологічних особливостей сучасної молоді.

За результатами дослідження психологічних особливостей студентів О. Р. Ісаєва дійшла висновку, що соціально-кризові явища в країні призвели до появи нового покоління, що має особливі психологічні якості. Сьогодні сформувалося покоління молодих людей – незріле, безтурботне й безпомічне, яке зростало в період бурхливого розвитку комп'ютерних технологій і тому замість живого контакту віддає перевагу віртуальному спілкуванню в соціальних мережах. Молодим людям легше обговорювати переживання з віртуальними

співрозмовниками, ніж в особистому спілкуванні. Нове покоління спрямовано на споживання (інформації, товарів, послуг, розваг) [9]. Психологічний портрет сучасного студента має такі особливості:

- висока тривожність, вразливість, схильність до рефлексії, стресонестійкість;
- високий рівень домагань при відсутності навичок розв'язання проблем;
- прагнення до незалежності, індивідуалізм, прагматичне ставлення до оточуючих;
- відсутність психічних ресурсів для виконання суспільних вимог і норм поведінки;
- схильність до імпульсивних вчинків, некритичність до своїх дій;
- нездатність до самостійної організації свого часу (цілі часто змінюються);
- несформованість саморегуляції (прогнозування, планування, самоконтролю, оцінки);
- нездатність до тривалої зосередженості, швидка стомлюваність;
- кліпове мислення (нерозуміння фундаменталізму наукових знань).

Аналіз О. Р. Ісаєвою експертних оцінок викладачів на основі їх спостережень за студентами визначив спектр психологічних проблем сучасних випускників ЗВО:

- несамостійність, некритичність до своїх дій, відсутність навичок самоорганізації;
- переоцінка своїх можливостей, що зумовлює погіршення психоемоційного стану;
- несформованість комунікативних навичок, структурованість мови;
- нездатність самостійно знаходити конструктивні рішення й організувати свій час;
- труднощі у спілкуванні й підтримці тривалих довірливих стосунків.

Проте психологічною компенсацією є виражений інтелектуалізм, який допомагає орієнтуватися і швидко знаходити потрібну інформацію. Отже, дисгармонійність особистісного розвитку сучасної молоді перешкоджає досягненню статусу дорослої людини і стає чинником психологічних проблем особистості.

2.2. Типи і детермінанти розвитку дисгармоній характеру особистості

З давніх часів ученими описувалися різні варіанти стійких дисгармоній характеру. Диференціація дисгармонійних характерів визначалася переважно соціальними й поведінковими критеріями. Аномалії особистості оцінювались із соціально-психологічних позицій за допомогою таких понять, як асоціальність, агресивність, відсутність почуття провини і т.п. Основою аномалій характеру є

викривлення моральних принципів, втрата або значне зниження самоконтролю [7]. У судово-психіатричній експертизі був застосований термін «психопатія» для характеристики відхилень психіки, що впливає на поведінку, вчинки людини при відсутності грубих психічних порушень. Класичний опис основних форм психопатій, як характерологічних дисгармоній особистості одним з перших дав П. Б. Ганнушкін [4]. Він описав дисгармонії характеру, які визначив на підставі соціально-поведінкових критеріїв. О. В. Кебріков, розвиваючи ідею П. Б. Ганнушкіна, ввів термін «патохарактерологічний розвиток» – патологічний розвиток особистості, пов'язаний з впливом хронічних психогенних соціально-психологічних чинників, що призводить до становлення *незрілої особистості*. Психологічною передумовою патохарактерологічного розвитку є дисгармонія характеру, яка може бути або *вродженою* (конституціональна психопатія), або *набутою* (акцентуація характеру). Акцентуації й психопатії спричиняють соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Наслідком патохарактерологічного розвитку виступає *дисгармонійний характер* – комплекс дисгармонійних рис, що не підпорядковані свідомій моральній саморегуляції особистості й викликають стан психологічного дискомфорту й руйнують її взаємини [13].

Коли виразність певної риси характеру досягає граничних величин виникають *акцентуації характеру*. А. Є. Лічко зазначав, що девіації характеру при акцентуаціях на відміну від вроджених психопатій мають зворотній характер (можуть бути скомпенсованими, або зникнути з часом) [8]. На думку Д. Є. Мелехова, при патохарактерологічному розвитку особистість проходить ряд рівнів – від дисгармонії, декоординації її структурних частин до їх дезінтеграції, розпаду, деградації [11, с. 30].

Отже, процес патохарактерологічного розвитку має наступні *рівні*: акцентуація, межовий розлад, невротичний, психопатичний і психотичний характери.

Аналіз особливостей характеру при різних типах акцентуації показав, що усі типи акцентуацій можуть бути умовно поділені на дві групи, які створюють передумову для розвитку невротичного або психопатичного типів характеру. До

передумов розвитку невротичного характеру належать сенситивний, неврастенічний, психастенічний, лабільний, циклоїдний, конформний, нестійкий типи акцентуацій (за типологією А. Є. Лічко). Передумови формування психопатичного характеру представлені такими типами акцентуацій як шизоїдний, педантичний, епілептоїдний, гіпертимний і демонстративний. На психологічному рівні дисгармонії виникають внаслідок неузгодженості між духовно-моральною сферою, інтелектом, почуттями і волею людини, що порушує цілісність характеру. Інтелектуальність, що не пов'язана з життям, може привести до абстрактного стилю дій, до атрофії волі, до зайвої педантичності. Девіації духовно-моральної сфери знижують вимогливість до себе, створюючи нездатність до відповідальності, до здійснення морального вибору, прояву духовних почуттів (любові, співстраждання) [1].

Розвиток *невротичного* характеру пов'язаний з деструктивними психологічними факторами: стресами, психотравмами, емоційно значимими переживаннями, дефектами виховання, що зумовлюють емоційно-вольову нестійкість і слабкість емоційно-вольової регуляції. У невротичної особистості порушуються стосунки з оточуючими, відбувається втрата душевного спокою (людина зберігаючи ясну самокритику, втрачає психологічний спокій, тяготиться своїм станом, але нічого не може з цим зробити). Д. О. Авдєєв пов'язує невротичний характер з деструктивним соціальним впливом і визначає невроз як «нормальну поведінку в ненормальному суспільстві» [1] Невротичний характер має такі ознаки: зниження настрою, дратівливість, почуття внутрішнього дискомфорту, млявість, апатія; патологічна самоактуалізація виражається у збереженні звичного стереотипу дій, у відході від перенапруг і стресів, у прагненні зберегти особистісну незалежність.

Психопатичний характер на відміну від невротичного, являє собою стабільну і більш глибинну дисгармонію, що призводить до порушення адаптації людини в соціумі, оскільки для психопата обмежень не існує. Ставлення до оточуючих відрізняються жорсткістю, аморальністю. Людина з психопатичним характером не поступлива, мстива, часто свариться, не може змовчати, якщо чимсь незадоволена,

невдачі викликають роздратування і пошук винних [16]. Основою психопатичного характеру є перекручування ієрархії мотивів, дефекти *моральної сфери*. Креативність і комунікабельність виступають як психологічна компенсація нездатності людини до відповідальності, турботи про близьких.

Невротичний і психопатичний характер є передумовою попереднього і результатом подальшого дисгармонійного характерологічного розвитку.

Відповідно до концепції К. Шнайдера, будь-який патохарактерологічний розвиток тісно пов'язаний зі стражданням, оскільки від дисгармоній характеру страждає як сама людина, так і суспільство (адже дисгармонійні риси зумовлюють життєві труднощі, які відчуває або сама людина, або її найближче оточення внаслідок аморального ставлення з боку характерологічно-дисгармонійної людини) [22].

Аналізуючи типи дисгармоній характерів, ми дійшли висновку, що всі типи дисгармоній мають загальну детермінуючу ознаку: несформованість духовно-моральної самосвідомості, що позначається на недостатньому рівні емоційно-вольової саморегуляції й визначає порушення соціально-психологічної адаптації, нездатність людини до конструктивних взаємин. Таким чином, дисгармоній характеру особистості є наслідком несформованості духовно-моральної саморегуляції.

Представники психосоматичної медицини також звернули увагу на те, що людям з певними захворюваннями властиві дисгармонійні риси, які свідчать про несформованість моральної саморегуляції. Д. О. Авдєєв вказує на причинно-наслідкову залежність між дефектами в духовно-моральній сфері й схильністю до хвороб: «У тих, хто має схильність до заздрощів і непомірної пристрасті до грошей, нерідко розвиваються нервово-психічні захворювання; за пристрасть до солодощів людина страждає хворобами зубів; за надмірне харчування розвиваються ожиріння; за зневірою виникає депресія; гнів провокує хвороби серцево-судинної системи, гордість може стати духовною сутністю шизофренії» [1, с. 305].

Сприятливим ґрунтом для виникнення психосоматичних захворювань є домінування егоїстичної й прагматичної спрямованості особистості. Про зв'язок

психопатичного характеру з девіаціями моральної сфери свідчать дослідження О. М. Морозова, які показали, що дефект моральної сфери – *моральнісний ателіоз* (недосконалість, ущербність) проявляється у відсутності совісті, сорому. Це є стійкою моральною патологією, що визначає деструктивність емоційних і вольових рис, що проявляється у вигляді наступних феноменів: «*ателіоз емоцій*» – домінування егоцентризму, що визначає невмотивоване почуття суперництва і бажання самоствердження; «*ателіоз волі*» – нездатність до тривалої зосередженості на корисній праці, гедоністична мотивація, спотвореність потягів, девіації сексуальної поведінки, асоціальна активність; «*ателіоз мислення*» – сурогат інтелекту у сполученні з несамокритичністю, що проявляються у нещирості, хитрощах, маніпулятивності. О. М. Морозов зазначає, що «відхилення соціальної орієнтації при моральному ателіозі характеризується інфільтрацією усього психічного ладу особистості егоїстичними установками, які зорієнтовані на задоволення інфантильно-гедоністичних потреб» [12, с. 138]. Описані П. Б. Ганнушкіним типи психопатій (патологічні брехуни, антисоціальні, байдужі, дратівливі та ін.) наочно ілюструють роль недосконалості моральної самосвідомості у процесі розвитку особистісних дисгармоній. При описі різних типів психопатів він звертав увагу на наявність дефектів духовно-моральної саморегуляції: «Байдужими психопатами ми називаємо людей, які не відчують співстраждання, жалю, сорому, каяття, совісті, ... експлозивні – скипають з незначного приводу, ... безвільні – не роблять жодного опору» [20, с. 35-38].

Дефекти моральної самосвідомості проявляються у перекручуванні ієрархії мотивів. Потреби, які набувають ознак потягів, переростають в афектогенні імпульсивні мотиви *психопатичної самоактуалізації*: егоцентризм, непомірне прагнення до визнання, тенденцію до домінування, маніпулювання навколишніми, контролю над ними, впертість, уразливість, нетерпимість, схильність до розрядки афективної напруги. Ці мотиви зумовлюють подальший розвиток дисгармонії, що призводить до зміни усієї структури психічної діяльності людини.

Отже, *психопатичний* характер пов'язаний з дефектами духовно-моральної сфери (безвідповідальністю, нездатністю до морального вибору, прояву духовних

почуттів), що зумовлює девіації поведінки, зниження соціально-етичного рівня [16].

При *невротичному* характері моральні дефекти також присутні, проте в іншому співвідношенні. Л. Карпмен запропонував замінити термін «психопатія» на «анетопатія» (патологічна відсутність морального почуття), а його послідовник Р. Міллер висунув диференційно-діагностичну ознаку між неврозом і психопатією саме за моральним критерієм: «якщо у психічно хворої людини є совість і почуття провини, то це – невроз, у психопата немає ні совісті, ні почуття провини, у найкращому разі – тільки почуття незручності від певних проявів власного характеру» [11, с. 36].

Аналізуючи типи особистісних дисгармоній, ми звернули увагу на їх ознаки за критерієм *стенічності-астенічності* емоційно-вольових проявів. Емоційні дисгармонії можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: в одних випадках – це активні, стенічні негативні емоції (невдоволення, гнів, злість), в інших – їх енергетичний заряд знижений, емоції пасивні, астенічні (смуток, тривога, депресія).

Вольові дисгармонії також амбівалентні: з одного боку, вони проявляються в астенічних тенденціях: слабовіллі, неорганізованості, нестійкості інтересів, частій зміні захоплень, нетерплячості, а з іншого, у стенічних, але непомірних вольових проявах, коли наполегливість перетворюється в упертість.

Емоційно-вольові дисгармонії є проявами порушення психологічної *саморегуляції* й викликають соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Ми припускаємо, що астенічні емоційно-вольові дисгармонії зумовлюють розвитку *м'яко-дисгармонійного (невротичного)* характеру, а стенічна дисгармонійність сприяє розвитку *жорстко-дисгармонійного (психопатичного)* характеру [13].

Отже, емоційно-вольові дисгармонії можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: або негативні емоції й астенічні вольові тенденції, при незначних пошкодженнях духовно-моральної самосвідомості, які сприяють розвитку невротичного характеру, або активні негативні емоції та стенічні деструктивні вольові прояви, що зумовлюють розвиток психопатичного характеру. Таким чином, психологічним чинником розвитку дисгармоній характеру виступає несформованість

духовно-моральної саморегуляції.

Розв'язання психологічних проблем, зумовлених впливом характерологічних дисгармоній і позбавлення пов'язаного з ними психологічного дискомфорту особистості можливо шляхом розвитку її духовно-моральної саморегуляції. Тому супровід навчання випускників закладів вищої освіти має бути саме *духовно-психологічним*.

2.3. Актуалізація духовного потенціалу особистості – шлях до подолання характерологічних дисгармоній

Розглянемо детермінаційні властивості актуалізації духовного потенціалу щодо гармонізації характерологічного розвитку особистості на етапі переходу до дорослого віку. За результатами наших попередніх досліджень було встановлено, що загальна гармонійність характеру визначається його цілісністю і такими *критеріями* як моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неурівноваженість; сила характеру – безхарактерність [13]. За переконанням Е. О. Помиткіна, саме духовність має визначати розумовий, моральний та естетичний фізичний, розвиток особистості й проявляється у конструктивних рисах характеру [15, с. 9]. Особистісний розвиток може бути *продуктивним*, що зумовлений актуалізацією духовного потенціалу й спрямований на формування гармонійного характеру, і *непродуктивним*, що визначається низьким рівнем духовного потенціалу і зумовлює розвиток дисгармоній. *Розкриття духовного потенціалу* активізує процес духовної самоактуалізації особистості, посилює емоційно-вольовий самоконтроль.

Проблема духовно-морального розвитку людини викликає величезний інтерес у сучасних дослідників (Д. О. Авдєєв, С. О. Білорусов, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, І. Я. Медведєва, Л. П. Шеховцова та інші), які стверджують, що за подолання особистісних дисгармоній відповідає духовно-моральна саморегуляція.

З метою дослідження впливу рис характеру на психологічний розвиток в ранньому дорослому віці нами було розроблено пакет психодіагностичних методик вивчення особливостей характеру, духовного потенціалу і гармонійності

особистісного розвитку. Для вивчення особливостей характеру пропонується методика «**Структура і зміст характеру**» (авт. Н. В. Павлик), яка дозволяє визначати гармонійність характеру, а також показники прояву дихотомічних (конструктивних і деструктивних) рис: альтруїзм – егоцентризм, чесність – лицемірство; відповідальність – безвідповідальність (екстернальність), креативність – педантизм, толерантність – ригідність, самоконтроль – збудливість, організованість – слабовілля, впевненість – тривожність, оптимізм – песимізм, доброзичливість – агресивність, емпатія – марнославство, стресостійкість – невротичність [13].

Для визначення рівня актуалізації духовного потенціалу використовується методика «**Духовний потенціал особистості**» (авт. Е. О. Помиткін), яка являє собою опитувальник, що містить шкали: особистісної рефлексії, здатності до децентрації, трансценденції, усвідомлення загальної єдності [15].

Опитувальник «Гармонійність особистісного розвитку» (авт. Н. В. Павлик) спрямований на визначення найбільш проблемних психологічних сфер особистості. Опитувальник містить 12 шкал, які являють собою психологічні сфери: матеріальна сфера (житло, гроші), здоров'я, відпочинок, емоційний комфорт, сила волі, комунікативна сфера (друзі), родина (стосунки з батьками), кохання (інтимні стосунки), навчально-професійна сфера, творча самореалізація, особистісний саморозвиток, духовне самовизначення. Анкета спрямована на встановлення рівня задоволеності людиною якістю власного життя та визначення найбільш проблемних психологічних сфер особистості. Відповідність рівня задоволеності рівню значущості кожної з цих сфер визначає гармонійність особистісного розвитку. Перевищення рівня значущості над рівнем задоволеності означає фрустрацію цієї сфери, що зумовлює психологічну проблематику особистості. Психологічний супровід має бути спрямованим на вирішення психологічної проблематики й гармонізацію особистісного розвитку.

Нами було проведено психодіагностику усіх показників за цими методиками серед студентів 4-го курсу технічного та гуманітарного профілів Національного авіаційного університету. Результати діагностики надають інформативний матеріал

щодо визначення напрямів психологічного супроводу різних категорій студентів.

За результатами дослідження за методикою «Структура і зміст характеру», гармонійний характер продемонстрували 21,1% студентів. *Гармонійний* характер відзначається цілісністю (узгодженістю у взаємодіях, спілкуванні, діяльності); моральною вихованістю (у поведінці виявляються відповідальність, сумлінність, альтруїстичне ставлення до оточуючих); урівноваженістю (у складних ситуаціях проявляються принциповість, креативність, емоційна стійкість, впевненість, оптимізм); силою (в діяльності простежується організованість, терплячість, самоконтроль, а в проблемних ситуаціях виявляються енергійність, стресостійкість). У 28,1% студентів було виявлено *адаптований характер*, який проявляється у відповідальному, доброзичливому, толерантному ставленні у стосунках, яке може сполучатися з мотивами корисливості, марнославства; поведінка у складних ситуаціях частіше відзначається впевненістю, оптимізмом, креативністю, але іноді можуть проявлятися імпульсивність, нетерплячість; в діяльності виявляється активність, організованість. В цілому, такий характер визначає адаптивність до умов середовища й самореалізації в професії, але він не є досить цілісним і гармонійним. У 30,1% студентів спостерігається *потенційно-дисгармонійний характер*. У вчинках таких студентів простежується безвідповідальність; реакції на складні соціальні ситуації проявляються у тривожності, ригідній фіксації на проблемі при активному прагненні до її вирішення; у діяльності проявляється педантизм, але не вистачає організованості, енергійності й самоконтролю. 20,7% сучасних студентів мають *дисгармонійний характер*, що зумовлює неадаптивність і некерованість поведінки, що виявляється у неусвідомленості егоцентричних ставлень, непомірності почуттів, недоцільності вчинків; безвідповідальності, нечесності, лицемірстві, агресивності, маніпулятивності у взаємодіях; неврівноваженості, яка пов'язана зі збудливістю, звинуваченням інших, емоційною лабільністю, роздратованістю, ригідністю афектів, песимізмом; безхарактерністю, що простежується при виконанні діяльності як неорганізованість, слабовілля, невміння довести справу до кінця [31].

Психологічний портрет сучасного студента гуманітарного і технічного

профілів має такі відмінності:

- студенти-гуманітарії більш чесні, доброзичливі, емпатійні, організовані;
- провідними рисами студентів технічного профілю є відповідальність, креативність, самоконтроль, впевненість і стресостійкість;
- серед *негативних* рис гуманітарії демонструють вищий рівень екстернальності, слабовілля, невротичності й песимізму;
- у студентів технічного профілю – більш високі показники егоцентризму, тривожності.

Дослідження рівня актуалізації психологічних сфер особистості за методикою «Гармонійність особистісного розвитку» показало, що найбільш реалізованими у студентів виявилися сфери: комунікативна, творчого саморозвитку і сімейних стосунків. Найменш реалізованими і тому психологічно проблемними виявилися сфери здоров'я, відпочинку, кохання та духовна сфера. Тому саме ці психологічні сфери є предметом духовно-психологічного супроводу студентів та випускників ЗВО.

Нереалізованою але особистісно цінною є сфера кохання. Цікавим є факт, що незважаючи на виражену нереалізованість у цій сфері студенти (особливо технічного профілю) демонструють цілковиту задоволеність власним особистим життям. Це може свідчити або про низький рівень рефлексії, або високий рівень психологічного захисту «витіснення» – коли людина ніби закриває очі на існуючу проблему і демонструє стан повного благополуччя.

Стосовно *реалізації* зазначених сфер студенти-гуманітарії випереджають представників технічного профілю у навчанні, саморозвитку, актуалізації волі, комунікативної та духовної сфер. Проте у студентів технічного профілю переважають показники задоволеності у сферах здоров'я, відпочинку, комунікації та емоційного комфорту. Отже, кожний з типів студентства гуманітарного і технічного профілів має свої позитивні й негативні риси характеру та відмінності в актуалізації психологічних сфер особистості. Це зумовлює різноманітність підходів при розробці заходів психологічного супроводу випускників закладів вищої освіти. Так, психологічний супровід навчання студентів технічного профілю має бути спрямованим на розвиток самоусвідомлення, саморефлексії, емпатії, навичок

побудови конструктивних взаємин з представниками протилежної статі, які мають базуватися на подоланні власного егоцентризму. А психологічний супровід навчання студентів-гуманітаріїв має спрямовуватися на розвиток позитивно-емоційних якостей, впевненості, самоконтролю, стресостійкості, а також на здобуття навичок конструктивного відпочинку, самовідновлення фізичних і психічних ресурсів з метою збереження власного здоров'я.

Дослідження показало, що 51,1 % студентів 4 курсу мають високий рівень духовного потенціалу. Така особистість прагне до реалізації гуманістичних, естетичних, екологічних цінностей; вона здатна до відповідальності, самопізнання, самовдосконалення, самоактуалізації, прагне знайти духовний сенс у багатьох подіях і явищах дійсності. Особистість, що має середній рівень духовного потенціалу (43,7 %), проявляє зусилля щодо подолання своїх недоліків, підтримує доброзичливі стосунки з іншими, проявляє до них повагу, справедливість, намагається жити за загальнолюдськими принципами, веде здоровий спосіб життя, прагне до самостійного завершення розпочатих справ. Людина з низьким рівнем духовного потенціалу (5,2 %) не дотримується моральних принципів (вона недоброзичлива, не толерантна, не несе відповідальності за свої вчинки й стосунки). Деактуалізація духовного потенціалу проявляється у фіксації суто на біологічних потребах, байдужості до оточуючих, природи й духовного світу. Для перевірки гіпотези щодо впливу духовного потенціалу на гармонійність характеру нами було проведено дослідження за допомогою *методу полярних груп*. У загальній вибірці були виділені підгрупи з гармонійним і дисгармонійним характером, серед яких визначено відсотковий розподіл осіб з різним рівнем духовного потенціалу (рис. 1).

Рис. 1. Рівень духовного потенціалу у вибірках з дисгармонійним та гармонійним характером (у %).

Виявилося, що у вибірці з дисгармонійним характером переважає відсоток представників низького (20,1%) та середнього (67,7%) рівня духовного потенціалу, а у вибірці з гармонійним характером значно превалюють особи з високим рівнем

духовного потенціалу (56,1%). Таким чином було доведено, що духовний рівень особистості зумовлює гармонійність її характеру.

Для встановлення найбільш проблемних психологічних сфер при переході до дорослого віку нами було досліджено співвідношення рівня цінностей і рівня реалізації психологічних сфер у магістрів НАУ (рис. 2).

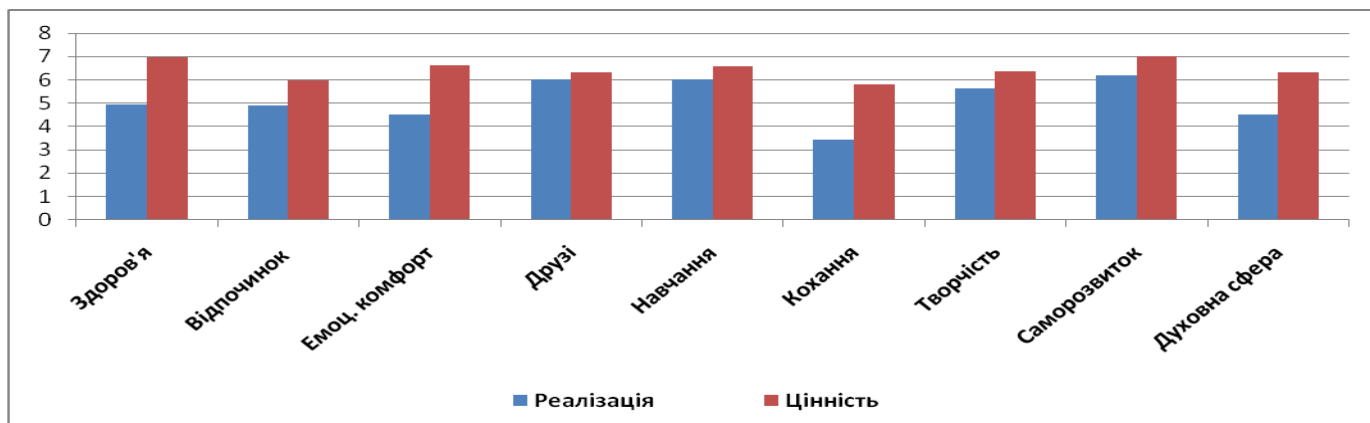

Рис. 2. Співвідношення рівня цінностей і рівня реалізації психологічних сфер у магістрів.

За результатами дослідження найбільш цінними для молоді є сфери здоров'я та саморозвитку. Друге місце посідають цінності емоційного комфорту, навчання й творчості. Найбільш розвинені комунікативна сфера (друзі), здатність до навчання і саморозвитку. Найменш реалізованими, хоча й досить цінними, є сфери емоційного комфорту, духовності й особливо кохання. Саме цей факт зумовлює необхідність запровадження *духовно-психологічного* супроводу на етапі переходу до дорослого віку, адже цей вік є сенситивним щодо створення власної родини на основі довірливих взаємин, кохання, які стають можливими завдяки духовному розвитку особистості. Реалізація сфер здоров'я та відпочинку мають середній рівень, що визначає необхідність *емоційно-рекреаційного* напрямку психологічного супроводу. Отже, духовно-особистісний та емоційно-рекреаційний розвиток є пріоритетними напрямками психологічного супроводу на етапі переходу до дорослого віку навчання сучасної молоді.

Для встановлення психологічних закономірностей впливу духовного потенціалу на гармонійність характеру і реалізацію психологічних сфер особистості було проведено кореляційний аналіз між показниками. За результатами

кореляційного аналізу, гармонійність характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r=0,41$) і з усіма сферами особистості (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,33-0,56$). Найбільш виражена кореляція гармонійності характеру спостерігається з реалізацією сфер здоров'я ($r=0,56$), відпочинку ($r=0,46$), творчості ($r=0,44$), саморозвитку ($r=0,42$) й волі ($r=0,42$). На загальну гармонійність характеру найбільш вплинули емоційно-вольові та духовно-моральні якості (здатність до децентрації самоконтроль, стресостійкість, оптимізм (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,46-0,58$)). Отже, особистість з розвинутим духовним потенціалом, має єдність духовно-моральних та емоційно-вольових рис, здатна до гармонійного функціонування в усіх сферах свого життя. Духовний потенціал позитивно корелює з альтруїзмом, відповідальністю, чесністю, креативністю, самоконтролем, стресостійкістю, оптимізмом, доброзичливістю, емпатією і позначається на самореалізації людини у саморозвитку ($r = 0,70$), духовності ($r = 0,57$), творчості ($r = 0,54$), сприяє задоволеності емоційно-вольової ($r= 0,34$), пізнавальної ($r= 0,31$) та комунікативної ($r= 0,27$) сфер. Негативна кореляція духовного потенціалу спостерігається з матеріальними цінностями ($r = 0,31$). Отже, духовний потенціал зумовлює гармонійність характеру і самореалізацію особистості майже в усіх сферах життя. Суто матеріальна спрямованість перешкоджає актуалізації духовного потенціалу.

На реалізацію матеріальної сфери впливають креативність ($r= 0,43$), толерантність ($r= 0,30$), організованість ($r= 0,43$), стресостійкість ($r= 0,30$), впевненість ($r=0,27$), оптимізм ($r= 0,46$), доброзичливість ($r= 0,31$), рефлексія ($r= 0,31$). Відтак, успіх в бізнесі забезпечують креативні, вольові, емоційно-позитивні й комунікативні якості, але вони є суто інструментальними стосовно особистісного розвитку. Якщо особистість не має духовно-моральної спрямованості, то однобічна актуалізація психологічного ресурсу ніби перешкоджає її цілісному й гармонійному розвитку.

Реалізація сфери здоров'я пов'язана з відпочинком ($r= 0,47$), творчістю ($r=0,34$), коханням ($r= 0,30$), емоційно-вольовою ($r= 0,40$) та комунікативною ($r= 0,62$) сферами, що позначається на загальній гармонійності характеру ($r=0,56$),

організованості ($r=0,82$), оптимізмі ($r=0,70$), самоконтролі ($r=0,41$), впевненості ($r=0,46$), стресостійкості ($r= 0,40$), креативності, чесності, доброзичливості ($r= 0,35$). Негативна кореляція здоров'я спостерігається з песимізмом ($r= -0,60$), педантичністю ($r= -0,54$), слабовіллям ($r= -0,49$), невротичністю ($r= -0,40$), лицемірством ($r= -0,36$), екстернальністю ($r= -0,32$). З духовним потенціалом здоров'я не корелює взагалі. Це означає, що до духовної самоактуалізації здатна навіть хвора людина. Отже, здоров'я допомагає функціонувати особистості у соціально-матеріальному вимірі й жодним чином не впливає на її духовний розвиток.

Реалізація *комунікативної* сфери (спілкування) має позитивну кореляцію з гармонійністю характеру, оптимізмом, організованістю, доброзичливістю, впевненістю, чесністю, самоконтролем, альтруїзмом, усвідомленням загальної єдності (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,27-0,56$) і позначається на задоволеності майже усіх сфер (особливо навчання, відпочинку, здоров'я – коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,27-0,42$) за виключенням духовності й кохання. Отже, комунікабельність людини не забезпечує її духовного розвитку й особистого щастя.

Сфера *навчання* позитивно корелює з гармонійністю характеру, впевненістю, організованістю, чесністю (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,30-0,43$) і позначається на сфері сімейних стосунків ($r= 0,38$), комунікативності ($r= 0,51$), коханні ($r= 0,29$) й духовній сфері ($r= 0,31$). Отже прагнення до навчання зумовлює не лише професійне становлення особистості, а й духовний розвиток і гармонію в родині, дружбі й коханні. І це не дивно, адже, людина, що прагне до пізнання, конструктивно використовує свої знання як в професійному, так й в особистому житті.

Емоційна та *вольова* сфери пов'язані між собою ($r= 0,31$), з гармонійністю характеру ($r= 0,42$), духовним потенціалом ($r= 0,34$), сферами здоров'я ($r= 0,40$), відпочинку ($r= 0,39$). Емоційний комфорт має тісний зв'язок з духовною сферою ($r= 0,31$) Воля корелює з самореалізацією ($r= 0,31$) у творчості ($r= 0,44$). Таким чином, можна заключити, що воля є суто інструментальною сферою людського існування, а

емоційний комфорт – є своєрідним «барометром» духовного благополуччя особистості.

Реалізація у *коханні* корелює лише з цінностями кохання ($r= 0,64$), родини ($r=0,27$) оптимізмом ($r= 0,38$), організованістю ($r= 0,34$). А задоволеність власним коханням позитивно корелює з гармонійністю характеру ($r= 0,35$), здоров'ям ($r= 0,42$), стресостійкістю ($r= 0,27$), матеріальним комфортом ($r= 0,53$), самореалізації у навчанні ($r= 0,31$), творчості ($r= 0,30$). Отже, щасливе кохання спонукає здорову, гармонійну людину до творчості, навчання та самореалізації в матеріальному світі.

Показники самореалізації особистості у *творчості*, *саморозвитку* та *духовності* мають схожі кореляції: вони позитивно корелюють між собою, а також з чесністю, креативністю, оптимізмом, самоконтролем, волею, впевненістю, гармонійності характеру, духовним потенціалом, децентрацією, самореалізацією у навчанні, коханні (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах 0,30-0,70). Негативна кореляція існує з педантичністю ($r= -0,27$), лицемірством ($r= -0,39$). До саморозвитку більш схильні особи жіночої статі, яким притаманні емпатія ($r= 0,37$) і марнославство ($r=0,33$); духовна самореалізація сприяє зниженню тривожності ($r=-0,30$) й набуттю емоційного комфорту ($r= 0,31$), а самореалізація у творчості сприяє зниженню екстернальності ($r= -0,29$), агресивності ($r= -0,26$), песимізму ($r= -0,30$), зростанню ($r= 0,27$), толерантності ($r= 0,35$), стресостійкості ($r= 0,33$), та самореалізації у комунікативній ($r= 0,29$) і матеріальній ($r= 0,39$) сферах. Отже, духовно-творча самореалізація зумовлює інтегральний саморозвиток особистості, здатність до побудови конструктивних стосунків, а творчість, яка не підкріплюється духовною мотивацією сприяє переважно соціальній адаптації та лише прагматичному самоствердженню у матеріальній сфері.

Методом факторного аналізу було визначено 20 факторів які зумовлюють гармонізацію та дисгармонізацію особистісного розвитку студентів.

До факторів *гармонізації* належать фактори: *всебічного особистісного розвитку*; *емоційно-вольового самоконтролю*; *початкового духовного саморозвитку*; *духовного саморозвитку за наявності дисгармонійного характеру*; *спрямованості до творчості та навчання*; *подолання емоційного дискомфорту вольовим саморозвитком і творчістю*;

духовно-емоційної рівноваги; сублімації.

До факторів дисгармонізації особистісного розвитку належать: фактор суто матеріальної орієнтації; матеріально-сімейної орієнтації; спрямованості суто до дозвільного спілкування; духовної орієнтації з недбалістю до навчання; юнацького максималізму; дефіцитарного існування (орієнтація на відпочинок і матеріальний комфорт); невротичного інфантилізму; жорсткої самовпевненості або навпаки неконструктивної м'якості і слабовілля; прагматичної самореалізації у навчанні й творчості; психофізичної виснаженості; психологічний механізм «знецінення».

Психологічний супровід студентів має спрямовуватись на підсилення факторів гармонізації особистісного розвитку та усвідомлення і поступове нівелювання факторів його дисгармонізації. Враховуючи психологічні особливості студентів гуманітарного та технічного профілів, зміст духовно-психологічного супроводу має свою специфіку. Психологічний супровід студентів технічного профілю має бути спрямованим на розвиток самоусвідомлення, саморефлексії, емпатії, засвоєння духовних цінностей, подолання егоцентризму, набуття навичок побудови конструктивних взаємин з представниками протилежної статі. Акцент психологічного супроводу студентів-гуманітаріїв має бути на розвитку позитивно-емоційних якостей, впевненості, самоконтролю, стресостійкості, здобутті навичок конструктивного відпочинку, самовідновлення фізичних і психічних ресурсів.

2.4. Методологічні засади духовно-психологічного супроводу студентів ЗВО

Складна культурно-освітня ситуація, що склалася у сучасному українському суспільстві, відсутність системи духовно-моральних і смислотворчих засад вимагають радикального впровадження духовних принципів, які апробовані тривалим національним досвідом. В системі освіти необхідно створити ефективні психолого-педагогічні умови духовного розвитку студентів. Для цього необхідний комплексний підхід, який забезпечуватиме створення у навчальних закладах духовної атмосфери, оскільки введення окремих спецкурсів у програму навчання не може забезпечити формування духовного світогляду молоді [3]. Тому сьогодні гостро постає завдання створення концепції духовно-морального виховання, яка

спрямована на розвиток духовно-психологічних засад гармонійного становлення особистості.

Для розробки методологічних засад духовно-психологічного супроводу звернемося до вітчизняної духовно-освітянської спадщини, яка представлена у роботах видатних філософів (В. Зеньковського, Н. Лоського, В. Розанова та ін.), просвітителів вітчизняної школи (М. Пирогова, К. Д. Ушинського та ін.), богословів. Дореволюційні школи головною метою вважали виховання моральності: шанобливого ставлення до старших, правдивості, працелюбності, цнотливості, терпіння, скромності, які зростають на основі любові й релігійної віри. Моральні якості – щедрість, безкорисливість, служіння ближнім – знайшли відображення у педагогічних ідеях К. Д. Ушинського, який вважав, що моральність має ґрунтуватися на твердій волі, що має основою мотивацію саморозвитку.

Сьогодні все більше українських педагогів і психологів погоджуються з тим, що саме християнські духовно-моральні засади – це порятунок нації, адже традиційне виховання на основі системи духовно-моральних цінностей є основою морального розвитку і психічного здоров'я особистості (В. В. Зеньковський, І. Лавров). В останні роки з'явилися наукові праці, присвячені впливу православного віровчення на духовно-моральний розвиток особистості (О. Б. Каневська, О. І. Климишин та ін.). З огляду на це сучасні вітчизняні вчені підкреслюють важливість поєднання освіти і національної культури шляхом наповнення змісту навчального процесу програмами духовно-морального змісту, які стають своєрідним тренажем моральних дій та вчинків. Сьогодні теорію духовно-морального виховання впроваджують видатні педагоги сучасності: Ш. Амонашвілі, І. Д. Бех, Б. В. Братаніч, Г. П. Васянович, А. Зязюн, Л. Ю. Москальова, О. В. Сухомлинська та ін. Духовно-моральна вихованість особистості є пріоритетною метою освітньої системи [2].

На основі узагальнення особистісного (І. Д. Бех, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, В. В. Рибалка та ін.) і духовно-екзистенціального (Б. С. Братусь, О. І. Климишин, М. В. Савчин, В. Франкл та ін.) підходів нами було обґрунтовано **духовно-моральнісний** підхід, який втілюється у заходах духовно-психологічного

супроводу, спрямованого на гармонізацію характерологічного розвитку людини при переході до дорослого віку. Стрижнем *особистісного* підходу є розуміння особистісної зумовленості розвитку усіх психічних явищ, що актуалізують цілісність особистості як суб'єкта морального вчинку. Цей підхід спрямований на активізацію особистісного зростання, самоактуалізацію, морально-гармонійну взаємодію з людьми, культурою. *Екзистенціальний* підхід спирається на актуалізацію саме духовно-особистісних ресурсів людини, духовну творчість, свободу вибору, відповідальність, духовно-моральне самовдосконалення, які є результатом складного духовного пошуку, що вимагає максимальної концентрації волі й духовних сил особистості [13].

Духовно-моральнісний підхід поєднує обидва підходи і дозволяє розглядати вищі духовні особистісні утворення (моральну самосвідомість, духовний потенціал) як динамічні системи, що розвиваються, актуалізуються і детермінують гармонізацію характеру. Сутність підходу полягає в тому, що гармонійність характерологічного розвитку на етапі переходу до дорослості визначається процесом духовно-морального становлення особистості. Розширення моральної самосвідомості зумовлює ускладнення світогляду, наповнення його духовним сенсом, що сприяє актуалізації духовного потенціалу, розвитку моральної саморегуляції. Усвідомлюючи власні риси, людина набуває досвіду їх інтеграції з метою гармонійної адаптації до різних життєвих ситуацій, що гармонізує її поведінку. Включаючись у систему ціннісних ставлень до духовного і матеріального світу, людина набуває дихотомічних рис:

- психосоматичні стани визначають *психосоматичні* риси характеру (активність, енергійність, стресостійкість – пасивність, млявість, невротичність);
- ціннісне ставлення до життєвих ситуацій – *емоційно-почуттєві* риси (емоційна стійкість, впевненість, оптимізм – емоційна лабільність, тривожність, песимізм);
- ціннісне ставлення до *праці* – *вольові* риси характеру (організованість, терплячість, самоконтроль – слабовілля, імпульсивність, збудливість);
- ціннісне ставлення до *діяльності* – *інтелектуально-креативні* риси (креативність, принциповість, толерантність – педантизм, конформізм, ригідність);

- ціннісне ставлення до *себе* і до *людей* – *морально-комунікативні* риси (скромність, доброзичливість, емпатія – марнославство, агресивність, індивідуалізм);
- ціннісне ставлення до *духовного світу* – *духовно-моральні* риси характеру (альтруїзм, совісність, чесність – егоїзм, корисливість, лицемірство).

Розвиток характеру пов'язаний як з конструктивними, так і деструктивними рисами, але при гармонійному характері міра прояву конструктивних рис значно перевищує прояв деструктивних. В структурі гармонійного характеру домінують конструктивні риси, а моральна самосвідомість здійснює регуляцію деструктивних, які за умови свідомого самоконтролю над ними виконують інструментальні функції (самозбереження, захисту). Гармонізація характерологічного розвитку досягається шляхом постійного духовно-морального самоудосконалення.

Духовно-моральнісний підхід спирається на наступні **принципи**.

1. Принцип *духовно-моральнісної детермінації* в процесі характероутворення полягає у розумінні ієрархічності структури особистості й детермінаційної функції її вищих підструктур. Вершинні духовно-моральні утворення детермінують гармонізацію рис характеру. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві психологічні якості набувають регуляційних властивостей і визначають врівноваженість і моральність поведінкових проявів. Розвиток чесності, совісності, відповідальності сприяє зміцненню волі й духовно-моральної саморегуляції, що зумовлює цілісність і силу характеру. Розвиток *моральності* регулює поведінку. Моральність виступає змістовою характеристикою емоційно-вольової активності людини й визначає становлення конструктивних рис, контроль над деструктивними, що забезпечує гармонізацію характерологічного розвитку при переході до дорослого віку.

2. Принцип *позитивності* у розвитку моральнісних ставлень як основи гармонійного характерологічного розвитку означає спрямованість на позитивне прийняття себе, інших людей, проблемних ситуацій і життя в цілому. Моральнісні ставлення визначають позитивний емоційно-психологічний стан особистості, ознаками якого виступають психічна врівноваженість, доброта, узгодженість між словом і діями. Моральнісні ставлення до себе проявляються у скромності, гідності;

до людей – у повазі, довірі; до справи – у терплячості, відповідальності; до духовного світу – совісності, любові. Позитивність, прийняття зумовлюють почуття цінності особистості іншого, яке визначає орієнтацію на кращі якості будь-якої людини, уміння інтерпретувати ситуації оптимістично. Моральнісні ставлення сприяють розвитку уміння сприймати кожную людину з позиції її безумовної цінності й водночас враховуючи моральну оцінку її вчинків. Гармонізація характеру відбувається завдяки досвіду позитивних емоцій (доброзичливості, емпатії), вміння нейтралізувати негативні почуття (гнів, образи) за допомогою доброго жарту або визнанням своєї неправоти.

3. Принцип «психоелевації» спрямований на процес оволодіння формами гармонійної поведінки. Психоелевація в ранньому дорослому віці пов'язана з духовно-моральним окультуренням характеру, приведенням у гармонійну пропорційність рис характеру шляхом помірності емоційно-поведінкових проявів, розвитком морального самоконтролю над негативними рисами, належного їх спрямування. Гармонізація характеру відбувається завдяки розвитку *інтернальності* (відповідального ставлення до подій власного життя), *конгруентності* (узгодженості думок, ставлень і почуттів з поведінкою), здатності до *самодопомоги* (творчого знаходження засобів вирішення проблем, допомоги собі та іншим), що надає досвіду гармонійної поведінки.

Гармонізація характеру особистості відбувається у процесі розвитку духовно-моральної самосвідомості й актуалізується впливом духовних детермінант:

- *особистісною рефлексією*, яка сприяє розвитку когнітивних психічних функцій (самопізнання, самоусвідомлення), психологічної саморегуляції поведінки;
- *моральною самооцінкою*, яка активізує самоусвідомлення позитивних і негативних рис, становлення «Я-концепції», конгруентності, адекватного самоприйняття;
- розвитком *моральнісних ставлень* до духовного і матеріального світу. Почуттєво-ціннісне ставлення до відповідальності, чесності та ін. визначає розвиток зрілих моральнісних ставлень, що сприяє гармонізації взаємин;
- *здатністю до децентрації, подолання егоїзму*, яка сприяє розширенню самосвідомості, що зумовлює досягнення особистістю вищих духовних станів

- (любові, творчості), які згодом набувають стійкості й перетворюються у духовно-моральні, морально-комунікативні та інтелектуально-креативні риси характеру;
- *духовною особистісною спрямованістю*, яка активізує духовний потенціал і сприяє реалізації цінностей самопізнання, духовності, саморозвитку, що визначає гармонійний спосіб життя, який виступає своєрідним тренінгом гармонізації характеру;
 - *розкриттям духовного потенціалу*, що активізує процес духовно-моральної самоактуалізації й сприяє цілісності характеру;
 - *мотивацією до духовного самовдосконалення*, яка активізує вольовий самоконтроль і визначає активність особистості щодо морального самовиховання.

Детермінаційний вплив зазначених чинників сприяє активізації становлення духовних, когнітивних, емоційних і вольових психологічних утворень (самоусвідомлення, самоприйняття, самоконтролю), що посилює саморегуляцію. Психологічним механізмом гармонізації характеру виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка зумовлює здатність людини управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги, любові до оточуючого світу тощо). Цей механізм диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення і морально-вольовий самоконтроль.

Духовно-моральне самоусвідомлення пов'язано з осмисленням уявлень про риси власного характеру, що активно сприяє становленню духовно-моральних рис (чесності, сумлінності, відповідальності тощо). *Почуттєво-ціннісне самоставлення* до власного характеру полягає у активізації вищих почуттів (емпатії, доброзичливості, прийняття себе та інших), які згодом трансформуються в систему моральнісних ставлень людини. *Морально-вольовий самоконтроль* полягає в апробації і закріпленні форм духовно-моральної поведінки (у діях, вчинках) на підставі актуалізації духовного потенціалу. В ранньому дорослому віці особистість здатна досягати розвинутого морально-вольового самоконтролю, який сприяє гармонійній поведінці.

Духовно-психологічний супровід сучасних випускників закладів вищої освіти

має бути спрямованим на розвиток морального самоусвідомлення, саморефлексії, позитивного самоприйняття й прийняття інших людей, що сприятиме розвитку здатності до конструктивного вирішення психологічних проблем. Втілення духовно-морального підходу у межах психологічного супроводу студентів базується на створенні умов для найбільш ефективного використання людиною свого духовного потенціалу та *духовно-моральної самоактуалізації* особистості.

2.5. Структура психологічного супроводу студентів закладів вищої освіти

На початкових етапах професійної освіти на перший план виступає проблема гармонійного розвитку особистості студента, його життєвого самовизначення, і лише на цій підставі – професійного становлення. На подальших стадіях співвідношення особистісного і професійного розвитку набуває характер динамічної цілісності. На етапі професіоналізації професійний розвиток починає домінувати над особистісним і визначати його [6]. *Змістом* психологічного супроводу є: оптимізація особистісного розвитку, набуття статусу суб'єктності власного життя, здатності до життєвого проектування, зрілого духовного і професійного самовизначення.

Робота психологічної служби університетів має забезпечуватися психологом, соціальним педагогом, а також кураторами студентських груп. Функціонування психологічної служби вищого навчального закладу є складно організованим процесом, який містить всі форми, напрями психолого-практичної діяльності.

Психологічний супровід студентів має такі *компоненти* [17]:

1. *Моніторинг динаміки* особистісного і професійного розвитку, який дозволяє фіксувати та своєчасно реагувати на фактори нерівномірності розвитку особистості. Моніторинг базується на методах психодіагностики та поточного контролю успішності навчання студентів й спрямований на визначення: 1) якостей особистісного розвитку; 2) досягнень у професійному навчанні.
2. *Психологічна просвіта* (сприяння у надбанні психологічних знань, необхідних для особистісного розвитку, конструктивної професіоналізації). Психологічна просвіта забезпечується шляхом організації психологічних спецкурсів, семінарів, масових заходів, неформальних ситуацій спілкування педагогічного колективу та студентів,

індивідуального психологічного консультування адміністрації, педагогів, студентів з питань навчання, розвитку, життєвого самовизначення, взаємин, самовиховання.

3. *Психологічна допомога* спрямована на допомогу студентам у подоланні криз в процесі особистісного розвитку. Методи психологічної профілактики, корекції, консультування сприяють особистісному розвитку, оптимізації міжособистісних стосунків.

Методами психологічного супроводу виступають: психологічна діагностика, лекції, психологічний тренінг, індивідуальне й групове консультування, включення до навчальних програм відповідних спецкурсів, створення соціально-психологічних умов підготовки до майбутньої професії, комунікації, духовно-особистісного зростання, саморозвитку, самореалізації особистості як суб'єкта власної життєтворчості.

Нами було визначено систему духовно-психологічного супроводу, яка має основою насичення навчально-виховного процесу заходами духовно-творчого та морально-психологічного змісту й сприяє гармонізації характерологічного розвитку студентів ЗВО. *Метою* духовно-психологічного супроводу є створення психологічних умов, що сприяють успішності навчання, оптимізації духовно-особистісного, гармонійно-характерологічного та професійного розвитку студентів, підвищенню рівня духовної просвіти, морального оздоровлення, педагогів, практичних психологів.

Цільова аудиторія духовно-психологічного супроводу: студенти (магістри, бакалаври), педагоги (викладачі, куратори студентських груп).

Об'єктами супроводу виступають: 1) особистість студента; 2) особистість педагога; 3) процес професійного навчання студента у навчальному закладі.

Завдання психологічного супроводу:

- 1) психодіагностика наявного психологічного стану (особливостей характеру, духовного потенціалу, професійних здібностей, інтересів, психологічних проблем);
- 2) адаптація до умов самостійного життя, корекція професійного самовизначення;
- 3) духовна просвіта і психологічне оздоровлення студентів та викладацького складу;
- 4) розширення духовно-моральної самосвідомості, розвиток гармонійних якостей

- характеру, морально-комунікативних здібностей, пізнавальних процесів;
- 5) актуалізація духовного потенціалу, духовно-творча самоактуалізація особистості;
 - 6) підтримка у вирішенні життєвих проблем (сімейно-побутових, інтимних тощо);
 - 7) гармонізація характерологічного розвитку учасників навчально-виховного процесу;
 - 8) формування професійно важливих якостей майбутнього фахівця.

Для здійснення духовно-психологічного супроводу студентської молоді бажано використовувати як *індивідуальні* (психологічне консультування) так і *групові* (психодіагностичні, лекційні, психотренінгові заняття) форми роботи; насичувати навчально-психологічний простір заходами духовно-творчого спрямування.

Напрями духовно-психологічного супроводу: психодіагностичний, соціально-адаптаційний, профорієнтаційний, психолого-консультативний, духовно-розвивальний. **Змістовим** наповненням психологічного супроводу є:

- соціально-психологічна адаптація до умов самостійного життя і навчання у ЗВО;
- ідентифікація себе з певною професією, розвиток професійних здібностей;
- корекція професійного вибору (професійна переорієнтація (за потребою));
- психологічна допомога у подоланні життєвих та вікових криз особистості;
- психологічна підтримка у розв'язанні складних життєвих ситуацій;
- усвідомлення власних рис, психологічних проблем і реальних життєвих перспектив;
- допомога у розв'язанні міжособистісних та внутрішньоособистісних конфліктів;
- опанування навичками конструктивного спілкування з особами протилежної статі;
- гармонізація стосунків з оточуючими (взаємин з коханою людиною, родинних відносин, стосунків між студентами та викладачами тощо);
- розвиток духовної та психологічної культури особистості;
- допомога в усвідомленні психологічного механізму знецінення та ідеалізації сімейно-шлюбних стосунків, неузгодженості між декларованими і діючими цінностями, помилковості орієнтації на суто матеріальні й прагматичні цінності;
- розвиток саморегуляції, навичок подолання стресу, набуття емоційного комфорту;
- гармонізація якостей характеру (формування позитивного мислення, позитивних

- почуттів, морально-комунікативних якостей, сили волі, стресостійкості тощо);
- набуття навичок здійснення морального вибору у проблемних ситуаціях;
- допомога у духовному та релігійному самовизначенні особистості;
- орієнтація на всебічний особистісний розвиток, духовну й творчу самоактуалізацію.

Модель системи духовно-психологічного супроводу викладачів, кураторів та студентів закладів вищої освіти представлено у вигляді схеми (рис. 3).

Психологічний супровід має *групові* та *індивідуальні форми*. *Індивідуальними* формами психологічного супроводу є індивідуальне психологічне консультування студентів, викладачів, кураторів, батьків.

До *групових* форм належить духовно-психологічна просвіта, яка має три етапи (психодіагностичний, культурно-освітній та гармонійно-поведінковий), що передбачає роботу з усіма учасниками навчально-виховного процесу – студентами, педагогами, кураторами, психологами. Розглянемо *етапи* психологічної просвіти.

1. *Психодіагностичний етап* має на меті вивчення психологічних якостей студентів: особливостей характеру, духовного потенціалу, мотивації до навчання, професійних інтересів, здібностей та психологічних проблем (психодіагностика проводиться анонімно); розвиток рефлексії, самоусвідомлення шляхом надання інформації стосовно результатів психодіагностики. Тут можуть застосовуватися форми як групової психодіагностики, так й індивідуального психологічного консультування

Рис. 3. Структура духовно-психологічного супроводу навчання дорослих в системі ЗВО.

2. Метою *культурно-освітнього* етапу є підвищення рівня духовної просвіти студентів, педагогів, психологів. *Психологічними засобами* є лекційні заняття, масові свята, тематичні фестивалі, творчі конкурси, рольові ігри, диспути, міні-конференції, тематичні засідання кафедр, просмотр фільмів з наступним обговоренням.

Необхідною проміжною підструктурою культурно-освітнього етапу духовно-психологічного супроводу виступають *методологічні семінари* для психологів та кураторів щодо проведення масових заходів. Розробка сценаріїв масових заходів належить психологічній службі вищого навчального закладу. Масові заходи (тематичні свята, ярмарки, фестивалі, диспути, просмотр фільмів тощо) присвячені висвітленню проблеми гармонізації характеру шляхом духовно-морального розвитку особистості, формування дбайливого ставлення до власного духовного світу, до інших людей, до природи, до світу в цілому. Заходи можна проводити в позанавчальний час (або у факультативній формі) як на загально-університетському рівні (змагання між факультетами), так і в менш масштабній формі (у межах факультету або в групі). Заходи пропонується проводити у великій аудиторії (актовій залі, холі).

2. Метою *гармонійно-поведінкового* етапу є допомога студентам (можливо, і педагогам) у набутті досвіду гармонійної поведінки. *Методами* реалізації є індивідуальне психологічне консультування та інноваційний *спецкурс* «Гармонізація характеру особистості», який поєднує лекції та психологічний тренінг.

Пропонуємо орієнтовний перелік та зміст масових заходів як форми духовно-психологічного супроводу студентів вищих навчальних закладів.

1. Профорієнтаційний ярмарок «*Світ професій*» (для студентів 2-3 курсів) полягає у презентації різноманітних професій (як тих, що співпадають з фахом навчального закладу, так й інших). Метою ярмарку є ознайомлення студентів з різноманіттям професій, усвідомлення професійно-значущих якостей, початкова професійна переорієнтація (якщо студент розчарувався в обраній спеціальності), яка має своє завершення у формі індивідуальної профконсультації. Студенти під керівництвом кураторів розбиваються на підгрупи по 2-3 особи і презентують певну професію або професійний напрям за критеріями:

- предмет професійної діяльності (природа, техніка, людина, знак, художній образ);
- історія розвитку професії (коли зародилася, в яких формах існувала, змінювалася);
- до якої статі більш тяжіє професія («чоловіча», «жіноча», «чоловічо-жіноча»);
- які психологічні якості є професійно важливими для цієї професії;
- особливості професійного середовища;
- з якими професіями межує зазначена професія, в яких галузях застосовується;
- сучасні інноваційні технології та напрями подальшого розвитку професії.

На ярмарку має бути представлено 8-11 професій гуманітарного і технічного профілю. Для випускників закладу вищої освіти пропонуємо провести «*Ярмарок вакансій*» – аналіз усіх можливих напрямів та вакансій з метою визначення можливостей самореалізації випускників саме в обраній професії.

2. Тематичні *художні* та *фотовиставки* пропонується організовувати у холах навчального закладу 3-4 рази на рік. На виставках презентуються авторські фото або живопис студентів та викладачів. Тематикою виставок можуть бути: «Пори року», «Природа», «Наше місто», «Наш університет», «Глобальні світові події», «Гармонія

кохання», «Гармонія Всесвіту» тощо. За бажанням авторів можна влаштовувати індивідуальні виставки й проводити їх урочисту презентацію. Ці заходи спонукають присутніх звертати увагу на красу оточуючого світу й надихають до творчості.

3. **«Свято гармонії»** – масовий захід для студентів, педагогів, кураторів полягає у презентації групами (або підгрупами) студентів художніх, музичних, хореографічних, архітектурних, дизайнерських, флористичних тощо творів.

Мета заходу – створення атмосфери краси, гармонії, піднесеного настрою, що зумовлює набуття досвіду перебування особистості у вищих психічних станах («Пікових переживаннях» – за висловом А. Маслоу). «Свято гармонії» можна проводити під час однієї з пар гуманітарно-естетичного курсу або у позанавчальний час. Організацію «Свята гармонії» пропонується проводити у великій аудиторії (актовій залі, холі) у вигляді містерії чи концерту на фоні художньої виставки (фото, живопису). Підготовка до свята відбувається за аналогічним алгоритмом: студенти під керівництвом кураторів розбиваються на підгрупи, заздалегідь готуються до презентації певного твору (класичного або власного) и в день свята по черзі презентують «свій» твір (картину, архітектурний макет, вокальну, інструментальну, хореографічну або флористичну композицію тощо). Головний організатор «Свята гармонії» (куратор, педагог) супроводжує коментарями все, що відбувається (оголошує твір, що презентується, надає слово студентам, звертає увагу слухачів на важливі моменти та художню значущість твору). Це не конкурс, тому переможців тут бути не може.

4. **«Свято моральності»** – масовий захід, що полягає у презентації різноманітних моральних чеснот і протилежних їм пороків. Мета заходу: усвідомлення студентами дихотомічних якостей: чеснот і протилежних їм пороків, поведінкових форм їх прояву у житті, набуття навичок саморефлексії, ознайомлення з методами корекції власних вад характеру і перетворення їх у моральні чесноти.

Підготовка до свята відбувається за аналогічним алгоритмом: студенти під керівництвом кураторів (педагогів) розбиваються на підгрупи, готуються до презентації певної моральної чесноти і по черзі презентують свої «морально-творчі здобутки».

Презентація може проходити за допомогою наочних засобів (стендів, плакатів), підготовлених рольових інсценувань, імпрровізацій тощо. Презентацію підгрупами студентів моральних чеснот пропонуємо здійснювати за алгоритмом:

- назва – визначення моральної чесноти; її сутність (у чому вона полягає);
- яким порокам протистоїть та чи інша чеснота (протилежністю яких вад особистості є зазначена моральна якість);
- форми її реалізації у поведінці (через які вчинки актуалізується певна чеснота);
- навести життєві приклади, коли доводилось спостерігати моральні якості у людей.

Далі пропонується 2-3 студентам невербально продемонструвати певну моральну чесноту, а іншим членам групи – вгадати, яку саме чесноту презентує їх товариш.

Також у межах «Свята моральності» пропонуємо провести *дискусії* серед студентів на теми: «Чиста екологія – результат дбайливого ставлення до природи» та *круглий стіл* за участю провідних фахівців з проблем духовно-морального розвитку «Прийняття, прощення, любов – основа гармонійного ставлення до людей».

5. «Свято емоційного позитиву й сили волі» – масовий захід, що полягає у презентації різноманітних емоційно-позитивних і вольових якостей. *Мета:* усвідомлення студентами цінності вольових якостей, які сприяють емоційно-позитивному стану особистості; ознайомлення з етапами вольової дії; набуття навичок розвитку сили волі та свідомого опанування власними почуттями. Пропонуємо для презентації такі вольові якості (терплячість, самоконтроль, організованість, стриманість, старанність, наполегливість) і позитивні почуття (оптимізм, впевненість, щирість, довіра). Підготовка до свята відбувається за алгоритмом: студенти розбиваються на підгрупи, готуються до презентації певної вольової якості або позитивного емоційного стану. Далі по черзі презентують свої «творчі здобутки». Презентація може проходити у вигляді доповідей, інсценувань, імпрровізацій за алгоритмом:

- назва – визначення вольової якості, її сутність (у чому вона полягає, протилежністю яких вад є зазначена вольова якість, на які духовні чесноти вона спирається);
- етапи формування вольової якості (через які вчинки актуалізується ця якість);

- корисні поради щодо подолання власного слабовілля; що необхідно для конструктивного спрямування волі; як за допомогою волі опанувати негативні почуття;
- які позитивні емоції викликає розвинута вольова якість;
- навести приклади, коли доводилось спостерігати розвиток певних вольових якостей, як це впливало на життя й настрої людини.

У межах «Свята емоційного позитиву і волі» пропонуємо провести *дискусію*: «Сила волі з опорою на духовні цінності – джерело позитиву, успіху» та *круглий стіл* за участю провідних фахівців «Методи розвитку позитивних почуттів і волі людини».

6. Конкурс гуманітарної та технічної творчості полягає у презентації студентами та педагогами результатів власної творчості (інноваційних технічних винаходів, художньо-естетичних творів або улюблених літературних чи власних творів). Метою заходу є заохочення студентів до творчої діяльності та визнання їх творчих здобутків. З числа педагогів створюється журі, яке оцінює творчі інновації й відзначає переможців цінними призами (або іншими заохоченнями).

Презентація творчих проектів студентів має оцінюватись за такими критеріями:

- *моральний аспект* творчого продукту – наскільки ця інновація сприяє конструктивному розвитку особистості або людства в цілому, чи не спричинить її нерозумне використання шкоду людям, тваринам, природі;
- *практичний* (для технічних винаходів) *або естетичний* (для гуманітарних творів) *ефект* творчого продукту – наскільки інновація має сенс або естетичну цінність;
- *оригінальність* інновації – наскільки цей творчий продукт є новим і оригінальним.

Участь педагогів у зазначеному заході вкрай важлива, оскільки, з одного боку, педагог надає наочний приклад власної творчості для студентів, а, з іншого – має можливість надати студентам зворотній зв'язок стосовно їх творчих здобутків.

7. Фестиваль презентацій духовно-релігійних конфесій.

Сучасна світська освіта майже не приділяє уваги формуванню духовно-релігійного світогляду особистості. Між тим, ситуація полірелігійності, що склалася у світі, вимагає від людини певного релігійного самовизначення. Тому у межах духовно-психологічної просвіти ми пропонуємо таку форму як *фестиваль*

презентації духовно-релігійних конфесій, який спрямований на розвиток у випускників ЗВО духовно-релігійної обізнаності. Мета заходу: усвідомлення духовного змісту релігійних конфесій, ознайомлення з особливостями духовно-релігійних традицій різних культур. Підготовка до свята відбувається за алгоритмом: студенти під керівництвом кураторів (педагогів) розбиваються на підгрупи, заздалегідь готуються до презентації певної релігійної конфесії і по черзі презентують «свої» конфесії. Пропонуємо наступний перелік класичних релігійних конфесій для презентації: православне християнство, католицизм, протестантизм, мусульманство, юдаїзм, буддизм, кришнаїзм, атеїзм тощо. Презентація може проходити за допомогою наочних засобів (стендів, плакатів), підготовлених рольових інсценувань тощо. Презентацію духовно-релігійних конфесій пропонуємо здійснювати за алгоритмом:

- назва релігійної конфесії; коли і в якій культурі виникла зазначена конфесія;
- філософська сутність конфесії (у чому вона полягає, на досягнення яких благ спрямована, які принципи вона пропагує); основні цінності релігійної спільноти;
- зовнішні форми і традиції конфесії;
- навести приклади, коли доводилось спостерігати поведінку представників конфесії;
- навести приклади релігійних настанов, які регулюють життя і поведінку людей.

Далі пропонується 2-3 студентам невербально продемонструвати типовий образ поведінки представника певної конфесії, а іншим членам групи – вгадати, яку саме конфесію презентує їх товариш. Головний організатор фестивалю (педагог, куратор) супроводжує коментарями все, що відбувається (оголошує конфесію, що презентується, надає слово студентам, звертає увагу слухачів на важливі моменти презентації). Участь студентів у зазначеному фестивалі надає їм знань і досвіду для здійснення власного духовно-релігійного самовизначення.

8. Аналіз світових *духовних творів*, просмотр *фільмів* морального змісту з наступним їх *обговоренням*. Цей вид духовно-психологічної просвіти пропонується проводити у вигляді міні-конференцій. За тиждень до заходу куратор дає студентам завдання ознайомитися з певним світовим духовним твором і підготувати невелику (до 10 хв.) доповідь щодо певних аспектів твору, які найбільш вразили, визначити основні

духовні цінності й смисли зазначеного твору. Для обговорення духовних творів пропонуємо орієнтовний перелік літератури: «Притчі», «Басні Езопа», «Життя святих», класична література. На самому заході кожному студентові надається слово для виступу, відповідей на запитання та загального обговорення проблеми.

Наприкінці міні-конференції керівник (куратор) підсумовує духовно-моральні принципи і пов'язані з ними психологічні закономірності, які пролунали у доповідях.

Просмотр художніх *фільмів* духовно-морального змісту можна організувати у самому навчальному закладі (за допомогою відео), або також дати завдання заздалегідь переглянути певний фільм («Брат» (реж. А. Балабанов), «Учень» (реж. К. Серебреніков), «Острів» (реж. П. Лунгін), «Іншого шляху немає» (реж. В. Любецький), «Космос Андрія Гойко» (реж. В. Любецький), «Притчи» (реж. В. Любецький).

На обговорення виносяться наступні питання: розгляд моральних колізій («Чи варто йти проти власної совісті заради досягнення мети», «Чи виправдовує себе неправда во благо», «Чим загрожує сучасній молоді рання втрата цнотливості»). Процес обговорення стимулює розвиток духовно-моральної самосвідомості особистості.

9. Вистава театру імпровазації «PLAY BACK». З метою набуття студентами і педагогами досвіду споглядання себе ніби з боку та корекції власної поведінки пропонуємо влаштовувати вистави театру імпровазації (для цього можна або створити у навчальному закладі свій театр, або запрошувати акторів вже існуючих театрів).

Плейбек-театр (англ. – «театр відтворення») – різновид інтерактивного театру імпровазації. У плейбек-театрі інсценізуються не літературні твори (на відміну від театру репертуарного) і не особисті сенси виконавців (на відміну від театру чистої імпровазації), а індивідуальні історії присутніх на виставі глядачів. Вистава плейбек-театру складається з двох основних частин: розповіді глядачами особистих історій на публіку та миттєвої інсценізації акторами цих розповідей. У дійстві плейбек-театру завжди є ведучий, який організовує та супроводжує увесь процес, від вступного до заключного слова. Плейбек-театр може використовуватися як

інструмент психокорекції. Особа, історію якої інсценізують актори, й уся група відчують комплексний психотерапевтичний ефект. Сьогодні існує багато труп плейбек-театрів. Київські плейбек-театри («Відзеркалення», «Поza часом» та інші) працюють в напрямку сучасної соціально-психологічної практики, що поєднує елементи сценічного театру, інтерактивного мистецтва та психологічних ігор.

10. Рольові ігри: «Гармонійна поведінка у проблемних ситуаціях». Метою рольових ігор є корекція поведінки і набуття навичок довільної саморегуляції на основі програвання своїх стереотипів, групового обговорення і аналізу особливостей власної поведінки. Розігрування ролей використовується для усвідомлення поведінки й можливості її зміни. Для проведення рольових ігор з групи обираються (за бажанням) декілька осіб на ролі, а інші учасники групи є глядачами і після закінчення гри беруть участь в обговоренні. Пропонуємо декілька рольових ігор.

Рольова гра 1. «Дві дороги... Обирай!» *Інструкція:* «Усі розуміють важливість такої якості як почуття доброзичливості до людини. Зараз ми попрактикуємось в цьому почутті. Для цього програємо сценку: «Хлопець, дівчина й безхатко». Виберемо 3-х осіб на ці ролі. Розіграємо ситуацію: хлопець із дівчиною, гуляючи по парку, побачили безхатка, що впав і зламав ногу. Дівчина щиро перейнялася співчуттям до постраждалого безхатка й хоче йому допомогти, а хлопець ставиться до безхатка із байдужістю, ворожістю й намагається відвести дівчину подалі. Після закінчення гри ми будемо обговорювати те, що ви відчули й зрозуміли». На обговорення ведучий виносить наступні питання: 1. Які ставлення до людини були продемонстровані? 2. Які цікаві способи поведінки використали учасники під час гри? 3. Як мали поводитися учасники, якщо не вдалося згладити конфлікт? Глядачі в процесі обговорення можуть давати поради. Наприкінці можна ще раз програти ситуацію з урахуванням порад і досвіду обговорень.

Рольова гра 2. «Аеропорт». *Інструкція:* «У житті ми часто мислимо, виходячи не з реальних подій, а з наших уявлень. Як людина ставиться до інших ми побачимо з поведінки наших героїв». Для цього оберемо дві ролі – «начальник відділу» й «співробітниця» – його підлегла. Із групи вибираються бажуючі зіграти ці

ролі, які отримують картки з умовами для кожного з них (інструкції для «начальника» й «співробітниці» друкуються на окремих картках, кожний знайомиться тільки зі своєю картою). Умови для «начальника»: «Ви – начальник відділу. Співробітниця Т. не здала важливий для Вас звіт. Вам передали, що вона дзвонила й сказала, що через хворобу вона довго не з'явиться. Ви кілька разів дзвонили їй додому, до телефону ніхто не підходив. Тепер Ви змушені летіти в термінове відрядження без потрібного звіту. Ви дуже переживаєте. В аеропорту Ви раптом бачите Вашу «хвору» співробітницю з речами, яка очікує біля до пункту реєстрації». Умови для «співробітниці»: «Ви - співробітниця економічного відділу. У Вас під час здачі важливого звіту важко занедужала сестра, і, оскільки з нею треба комусь сидіти, Ви взяли лікарняний по догляду за нею, і тепер Ви тимчасово живете в неї. Ваш знайомий летить у відрядження в місто, де для Вашої сестри приготовлені рідкі ліки. Ви поспішаєте в аеропорт, щоб попросити його привезти ці ліки. Ви трохи спізнилися до рейсу, табло вже не горить. Ви не знаєте, що робити. Раптом Вас окликає Ваш начальник...».

Далі пропонується розіграти сцену випадкової зустрічі в аеропорту начальника й підлеглої. Інші учасники групи уважно спостерігають за поведінкою кожного з учасників. Як правило, «начальник» категорично настроєний звільнити «співробітницю». Після закінчення гри ведучий робить перестановки: «співробітницю» дякує за гру й просить сісти, «начальникові» пропонує тепер зіграти роль «співробітниці», а на роль «начальника» запрошується нова людина із групи. Гра повторюється. Це дає можливість колишньому «начальникові» відчувати себе в шкірі підлеглого, усвідомити свою упередженість відносно підлеглих. Далі – обговорення поведінки героїв: наскільки позитивно ставився до партнера кожний з героїв? Які варіанти поведінки можливі в цій ситуації? Ведучий підсумовує: щоб уникати конфліктів, необхідно добре ставитися до людей, кожному надавати право на пояснення причин свого вчинку, надавати можливість людині порозумітися, розглядати різноманітні позитивні варіанти інтерпретації ситуації.

Рольова гра 3 «Колишній конфлікт». Мета: усвідомлення суті конфлікту, набуття досвіду позитивного спілкування, апробація моральної поведінки.

Інструкція: Зараз один з учасників розповість про конфлікт, свідком або учасником якого він був колись. Ця розповідь має послужити сценарієм подальшої рольової гри, у якій братимуть участь присутні. Оповідач – сценарист і режисер рольової гри, він може робити кілька дублів. Учасникам надається максимум волі. З боку ведучого є лише одна умова: кожен конфлікт має закінчитися благополучно. Після гри учасники по колу розповідають про свій досвід, думки почуття.

Гра 4: «Песиміст, Оптиміст, Блазень». Мета: формування позитивного мислення. Ведучий пропонує студентам розділитися на три підгрупи.

Інструкція: «Зараз ми розіб'ємося на три групи і оберемо невелику історію або з життя, або з фільму (за бажанням). Вам треба обрати й розіграти цю ОДНУ історію і наповнити її емоційним змістом – песимістичним (для 1-ої підгрупи), оптимістичним (для 2-ої підгрупи) і гумористичним (для 3-ій підгрупи). Тобто, доповніть обрану історію деталями, властивими Песимістові, Оптимістові або Блазневі, після чого програйте її. Час на підготовку 10 хв. Після того, як програються усі 3 варіанти, проводиться обговорення: пропонується висловити можливі варіанти розгортання подій, своє ставлення до них, розповісти про враження й про досвід, який кожний одержав для себе.

11. Тематичні засідання кафедр духовно-морального змісту спрямовані на розуміння педагогами актуальності проблеми духовного розвитку та гармонізації характеру. Педагог має усвідомити власну відповідальність не тільки за передачу знань студентам, а й за гармонійність їх особистісного розвитку. Пропонована тематика для засідань кафедр: «Шляхи гармонізації характеру: розвиток мотивації самоудосконалення»; «Результати психодіагностики особливостей характеру студентів різних профілів та їх психологічних проблем»; «Формування вольових рис з опорою на духовні цінності». Підготовку доповідей на засіданні кафедр здійснює або практичний психолог (якщо у закладі існує психологічна служба), або куратори студентських груп, які беруть участь у підготовці масових заходів духовно-психологічного змісту.

Важливо залучити педагогів до створення духовно-розвивального простору у навчальному закладі. Засідання кафедр можна проводити в інтерактивному режимі,

застосовуючи психологічні вправи та рольові ігри, що висвітлюють моральнісні ставлення та духовні аспекти життєвих явищ, інсценувати складні професійні ситуації. Також доцільно провести анонімну психодіагностику рис характеру педагогів.

Як окрему групову форму духовно-психологічного супроводу ми пропонуємо проведення інноваційного **спецкурсу** для бакалаврів та магістрів **«Гармонізація характеру особистості»**. *Метою* спецкурсу є набуття практичних навичок свідомого самовиховання і гармонізації власного характеру шляхом духовної самоактуалізації, що передбачає засвоєння духовно-моральних принципів, розвиток моральнісних ставлень, моральної саморегуляції, здобуття навичок гармонійної поведінки.

Спецкурс має такі *завдання*: 1) формування мотивації щодо гармонізації власного характеру, самопізнання, самовдосконалення; 2) усвідомлення зв'язків між наявністю дисгармоній характеру і психологічних проблем особистості; 3) розвиток ціннісного ставлення до духовності, моральності; 4) набуття навичок саморефлексії й диференціації дихотомічних рис власного характеру; 5) розуміння духовно-моральних принципів; 6) формування позитивного мислення; 7) розвиток почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості на основі прийняття власних рис характеру, щирого визнання своїх помилок, розвитку позитивних почуттів (вдячності, прощення, задоволення від духовно-моральних вчинків); 8) розвиток здатності до морального вибору; 9) зміцнення морально-вольового самоконтролю; 10) апробація форм морально-гармонійної поведінки, корекція деструктивних рис; 11) розвиток здатності до духовно-моральної самоактуалізації, здійснення моральних вчинків.

В таблиці 1 представлено тематичний план програми спецкурсу.

Спецкурс включає два модулі (по 26 акад. год.). Кожне заняття присвячено окремій темі й містить лекцію і психотренінг.

Модуль I: «Розвиток духовно-морального самоусвідомлення особистості» має на *меті*: актуалізацію мотивації самопізнання, самоудосконалення; усвідомлення дихотомічності рис характеру; рефлексію власних думок і рис характеру, розвиток

здатності до свідомого визнання своїх помилок у житті.

Таблиця 1.

Тематичний план спецкурсу «Гармонізація характеру особистості»
В модулі II «Розвиток гармонійної поведінки особистості» консолідовано увагу

№ Теми	Назва теми	Кількість годин		
		Теор.	Практ.	Усього
Модуль I	Розвиток духовно-морального самоусвідомлення	11	15	26
1	Вступ до курсу «Гармонізація характеру особистості»	1	1	2
2	Знайомство з групою: самопрезентація характерів		2	2
3	Характер особистості. Критерії гармонійного характеру.	2		2
4	Моральнісні ставлення людини – основа гармонійного характеру		2	2
5	Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини.	2		2
6	Розвиток психологічних механізмів гармонізації характеру.		2	2
7	Ієрархія духу, душі й тіла в людині.	2		2
8	Актуалізація у поведінці принципів гармонізації характеру.		2	2
9	Вчення про моральні чесноти і пристрасті.	4		4
10	Духовно-моральне самоудосконалення.		4	4
11	Рефлексивне заняття		2	2
Модуль 2	Розвиток гармонійної поведінки	12	14	26
1	Саморозвиток духовно-моральних якостей.	2	2	4
2	Саморозвиток інтелектуально-креативних якостей.	2	2	4
3	Саморозвиток емоційно-позитивних якостей.	2	2	4
4	Саморозвиток морально-комунікативних якостей.	2	2	4
5	Саморозвиток морально-вольових якостей.	2	2	4
6	Саморозвиток стресостійкості.	2	2	4
7	Уроки мудрості. Рефлексія отриманого досвіду.		2	2
Всього годин		23	29	52

на формуванні морально-вольової саморегуляції на основі набуття досвіду самовиховання, розвитку позитивних рис, контролю над негативними; апробації форм гармонійної поведінки в ході імпровізації, розігрування складних, екстремальних життєвих ситуацій.

В результаті вивчення зазначеного спецкурсу студенти **мають вміти:**

- диференціювати гармонійні й дисгармонійні риси характеру;
- рефлексувати свої стани, думки, почуття, риси власного характеру;
- застосовувати отримані знання на практиці у проблемних життєвих ситуаціях;
- володіти прийомами духовно-моральної саморегуляції;
- володіти методами позитивного мислення, керувати своїми думками і почуттями;
- здійснювати моральний вибір, духовно-моральну регуляцію емоцій та поведінки;
- будувати моральне спілкування (бути доброзичливими, поважати інших людей);

- вміти опановувати стрес, володіти навичками самовідновлення після стресу
- володіти навичками морального самовиховання і корекції негативних якостей.

3.6. Технологія індивідуального духовно-психологічного консультування

При розробці технології індивідуального консультування ми спиралися на духовно-психологічний підхід, формою реалізації якого є діалогічне консультування, що припускає наявність трьох рівнів діалогу, які відповідають духовному рівню клієнта. Це рівень емпатійного вислуховування; рівень перетворення духовного стану клієнта в ході осмислення і розв'язання його життєвої проблеми; і рівень катарсису, зміни особистості, що відбувається завдяки зустрічі клієнта зі своїм «духовним Я». Важливою категорією духовно-психологічного підходу є «покаяння» (грец. – зміна напрямку думок). При щирому покаянні радикально змінюються цінності, життєві орієнтири, мета і зміст усього життя. *Духовно-психологічне* консультування сприяє актуалізації духовно-моральної спрямованості, що гармонізує особистість. При відсутності моральної орієнтації з'являється прагнення заповнити духовну порожнечу матеріальними благами або психічними процесами, які створюють ілюзію повноти життя й перешкоджають духовному розвитку.

Побудова консультативного процесу базується на сполученні таких парадигм:

- *гуманістичної психотерапії* (К. Роджерс та ін.), яка спрямована на особистісне зростання, самоактуалізацію, морально-гармонійну взаємодію з людьми, культурою;
- *екзистенційної логотерапії* (В. Франкл та ін.), де головна увага приділяється відповідальності за пошук сенсу свого життя, за реалізацію вищих цінностей [19];
- *християнськи зорієнтованої психотерапії* (Т. О. Флоренська, Л. П. Шеховцова та ін.), що спрямована на розвиток духовно-морального самоусвідомлення та виправлення клієнтом власних моральних помилок;
- *позитивної психотерапії* (Н. Пезешкіан), яка має за мету розвиток позитивного мислення, позитивних почуттів людини [14].

Специфікою зазначеного підходу є декларування консультантом своєї духовної позиції, яка відкриває йому широкі можливості надання зворотного зв'язку щодо

моральної оцінки вчинків, клієнта. Професійно-необхідною особливістю консультанта виступає наявність духовного стрижня, що вимагає постійної моральної роботи над собою і надає можливість духовної опори для клієнта.

Етичними установками консультанта є:

1. Безумовне прийняття особистості клієнта, толерантність, забезпечення почуття надійності, щира підтримка, емпатійна увага, конфіденційність.
2. Консультант не маніпулює клієнтом, але може висловити моральну оцінку, щоб підвести клієнта до самостійної оцінки його «наявного Я», яке має поведінкові прояви.
3. У проблемах духовного змісту консультант прагне допомогти усвідомленню протиріччя між «наявним Я» і «духовним Я», залишаючи за клієнтом право вибору.
4. Консультант має виходити з конкретного запиту клієнта і, досліджуючи приховані за ним мотиви, виявляти глибинні причини звертання за психологічною допомогою.
5. Психолог допомагає усвідомити причину переживань, зумовлених совістю.
6. Зберігаючи свою рольову позицію, консультант не має вступати з клієнтом у відносини рівноправності, оскільки це сприяє переносу і руйнує конструктивний діалог.

Метою духовно-психологічного консультування є допомога особистості у вирішенні своїх психологічних проблем шляхом морального самовиховання, особистісного саморозвитку, розкриття «духовного Я» (совісті, духовної інтуїції, духовного потенціалу), розвитку позитивного мислення, позитивних почуттів клієнта.

Основними принципами консультування виступають наступні:

1. Принцип *духовно-моральної детермінації* означає залежність (причинність) психічних явищ від певних чинників. Психічні явища вищого рівня (духовно-моральні цінності) визначають діяльність нижчих психічних функцій. Розвиваючи чесність, совість, відповідальність, ми розвиваємо волю, що сприяє врівноваженості, силі характеру. Духовні цінності можуть актуалізуватися в значимій для людини ситуації й сприяти формуванню ставлення до духовного розвитку як до ціннісного

явища.

2. Принцип *позитивності* полягає у позитивному ставленні до людей, до проблемних ситуацій, до життя в цілому. Це означає, що людина має виконувати роль своєрідного буфера, який не відбиває негатив, що надходить ззовні, а нейтралізує його своєю позитивністю. Найчастіше люди поведуться відповідно до принципу «віддзеркалювання»: один помилився, інший «віддзеркалив»: «Сам такий!» У результаті деструктивного спілкування лише помножується негатив, розпалюється ворожнеча. Необхідно вміти припиняти цей негатив на початковій стадії за допомогою доброго жарту, ласкавого слова або визнання своєї неправоти. Потрібно вміти перемикаєти власну увагу і увагу співрозмовника на позитив. Тому в кожній людині необхідно бачити позитив, який вона має. Для реалізації принципу позитивності в проблемних ситуаціях слід вчасно переформулювати запитання: «За що мені це?» у позитивному ключі: «Для чого мені це?» Складні ситуації потрібно розглядати як умови завдання, яке потрібно вирішити. Життєві труднощі розглядаються з позиції користі, яку має для людини процес їх подолання. Дотримуючись принципу позитивності, клієнт розвиває своє позитивне мислення – уміння інтерпретувати ситуації з погляду оптимізму, творчо знаходячи альтернативні способи розв'язання проблем й запобігати патогенних почуттів (роздратування, образ).
9. Принцип *цінності особистості* – це орієнтація на образ Божий в людині, який проявляється в розумі, волі, моральній силі. Нерідко причиною негативного ставлення до людини є проєкція власних недоліків. Тому слід спиратися на кращі якості особистості, надавати презумпцію невинуватості кожній людині, намагатися зрозуміти і виправдати її.
10. Принцип *інтернальності* полягає у формуванні відповідального ставлення до усіх подій власного життя. Наприклад, у конфліктній ситуації не треба когось звинувачувати, а слід усвідомити частку власної неправоти у ситуації, що склалася, і зосередитися на тій, який з можливих варіантів вирішення конфлікту є оптимальним.
11. Принцип *конгруентності* (єдності психіки й діяльності) проявляється у єдності

системи ставлень клієнта і його поведінки. Погодженість почуттів людини з її реальним життям свідчить про конгруентність особистості й гармонійність її характеру. Ставлення до проблеми зумовлює методи її розв'язання. Неузгодженість поведінки людини з її щирими мотивами сприяє розвитку неконгруентності, яка визначає дисгармонійність характеру.

12. Принцип *помірності* (золотої середини) означає, що гармонізація характеру – це приведення у гармонійну домірність прояву його рис. Міра, як норма гармонійного існування, визначає гармонійний ритм життя. Перебуваючи в гармонії з вищими цінностями, можна досягти спокою та психічного балансу.

13. Принцип *антиномічності* полягає у розумному співвідношенні суперечливих критеріїв. Наприклад, консультант має диференціювати суб'єкта (особистість клієнта), що завжди має позитивну цінність, від його вчинку, який оцінюється відповідно до моральних критеріїв. У християнстві принцип антиномічності проявляється у настанові: люби грішника, але ненавидь гріх. Так, людина, що мене зрадила, не перестає бути для мене значимою незважаючи на свій аморальний учинок, і тому заслуговує прощення (за умови, що вона усвідомила свою провину). Отже, будь-яку людину необхідно сприймати з позиції позитивності й водночас з погляду духовно-моральної оцінки проявів її поведінки.

14. Принцип *«психоелевації»* – вирощування, окультурення, облагороджування особистості клієнта. У гармонійному характері мають домінувати позитивні якості, але негативні риси (гнівливість, педантичність, індивідуалістичність) певною мірою також потрібні людині як інструменти самозбереження й саморозвитку. Важливо вміти їх контролювати й спрямовувати у потрібне русло (наприклад, гнів спрямовувати не на інших людей, а на власне слабівлля, щоб активно працювати над собою). Гармонізація характеру полягає у розвитку самоконтролю, на основі чого відбувається свідоме «вирощування» позитивних рис й окультурення негативних якостей.

15. Відповідно до принципу *духовно-особистісної інтеграції*, гармонізація особистісного розвитку відбувається на основі розвитку базових процесів: духовно-морального, інтелектуального, комунікативного, емоційного, вольового,

психофізіологічного. Розв'язання життєвих проблем здійснюється шляхом підвищення рівня свідомості клієнта з орієнтацією на стратегічну мету – гармонізацію його характеру і особистості в цілому.

16. Принцип вищої цілісності: життя людини розглядається як цілісний процес, усі події життя мають сенс і цінність. Це дозволяє усі переживання та світоглядні переконання розглядати з позицій єдності людини і світу. Будь-який досвід розглядається як особистісне надбання, що допомагає уникати типових помилок у майбутньому.

17. Принцип самодопомоги – полягає у розвитку мотивації клієнта до творчого знаходження засобів допомоги собі та іншим шляхом саморозвитку й адаптації.

Консультативний процес має 2 основні фази – діагностичну та корекційну і здійснюється в 4 етапи. На кожному етапі вирішуються певні завдання (табл. 2).

Таблиця 2.

Етапність організації консультативного процесу

Назва етапу	Завдання кожного етапу консультування	Напрями психологічного впливу
Психо-діагностичний	Встановлення емоційного контакту із клієнтом, з'ясування особливостей його характеру, цінностей і психологічних проблем.	Психодіагностика ціннісної системи, рис характеру, визначення зони найближчого особистісного розвитку.
Когнітивно-ціннісний	Усвідомлення клієнтом особливостей свого характеру, цінностей та інших якостей, <i>переформулювання</i> проблеми в категоріях духовно-психологічного підходу.	Ознайомлення клієнта з результатами психодіагностики, аналіз життєвого досвіду, усвідомлення духовно-моральних аспектів психологічних проблем, формування у клієнта ставлення до духовного розвитку як до ціннісного явища.
Емоційно-оцінювальний	Формування мотивації духовної роботи над собою, моральнісних ставлень до людей, до себе, до світу в цілому. Бажаною метою є катарсичне емоційно-ціннісне переосмислення дійсності й досягнення перспектив «нового життя».	Робота з переживаннями клієнта. Психологічний вплив спрямовано на визнання клієнтом (у можливих для нього межах) частини своєї неправоти, некомпетентності, у результаті яких виникла проблема; самовизначення щодо шляхів розв'язання проблеми, розробка програми з морального самовиховання.
Гармонійно-поведінковий	Знаходження і апробація клієнтом адекватних форм гармонійної поведінки, навчання утриманню системи духовно-моральних меж у міжособистісному спілкуванні.	Стимулювання клієнта до прояву самостійності й відповідальності, розгляд можливих варіантів вирішення проблеми й належної поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому.

1. Завданням **психодіагностичного етапу** є встановлення емоційного контакту з клієнтом, з'ясування психологічних проблем, діагностика ціннісної системи, рис характеру, особистісних якостей, визначення духовно-морального рівня особистості, зони її найближчого розвитку. На етапі діагностики психолог займає позицію активного дослідника: визначає коло психологічних проблем клієнта, висуває гіпотези щодо духовно-моральних аспектів причин їх виникнення, прояснює бажаний результат консультування, аналізує психологічні ресурси клієнта щодо вирішення проблеми.
2. **Когнітивний** етап консультування спрямований на роботу по усвідомленню клієнтом своїх цінностей, рис характеру, співвіднесення моральних категорій із власними якостями. Завданням цього етапу є надання допомоги клієнту в самоусвідомленні. На когнітивному етапі усвідомлення клієнтом сутності своєї проблеми здійснюється переважно через знання про духовність, моральність, розуміння цілей і мотивів поведінки інших, переформулювання проблеми в категоріях духовно-психологічного підходу. На цьому етапі відбувається перевірка консультантом своєї гіпотези стосовно причини психічних страждань клієнта. Протягом когнітивного етапу консультант оцінює Я-концепцію клієнта з погляду відповідності її соціокультурним моральним нормам і підводить клієнта до розуміння й усвідомлення справжніх причин, які породжують його проблему. Особлива увага приділяється усвідомленню духовно-моральних аспектів психологічних проблем, розвитку здатності до співвіднесення суджень, почуттів з духовно-моральними критеріями. Тут доцільно сприяти усвідомленню клієнтом особливостей власного характеру, здійснюючи аналіз життєвого досвіду, виводити його на знаходження сутнісних сенсів життя.
3. **Емоційно-оцінювальний** етап консультування присвячений роботі з переживаннями клієнта. Завданням цього етапу є допомога клієнтові у формуванні ставлення до духовності як до ціннісного явища, диференціація духовно-моральних почуттів (відповідальності, совісті, людської гідності), розвиток моральнісних ставлень, формування мотивації духовного розвитку. Духовно-психологічне консультування базується на положенні: «у конфлікті не буває правих і винних;

якщо я не можу конструктивно вирішити ситуацію, то я в чомусь не правий». Тобто, будь-які життєві колізії розглядаються як умови задачі, яку треба розв'язати оптимально, й нести відповідальність за усе вчинене й упущене. Таким чином, відбувається орієнтація, клієнта на розвиток внутрішнього локусу контролю. Психологічний вплив консультанта має бути спрямований на усвідомлення й оцінку клієнтом свого вчинку або поведінки в проблемній ситуації як неправильних в системі моральних координат. Тут важливо досягти розуміння і визнання клієнтом (у можливих для нього межах) частини своєї неправоти, некомпетентності, в результаті яких виникла проблема. Кінцевою метою емоційно-оцінного етапу є катарсичне емоційно-ціннісне переосмислення дійсності й формування нового морального ставлення до людей, до себе, до світу в цілому. Наприкінці цього етапу консультант разом із клієнтом визначають задачі духовного розвитку й розробляють програму з морального самовиховання заради досягнення перспектив "нового життя".

- 4. Гармонійно-поведінковий** етап спрямований на знаходження й апробацію клієнтом адекватних форм морально-гармонійної поведінки. Кожний знає, як важко себе змінити, навіть якщо й розумієш, що і як треба робити (психоаналітична «аксіома» про те, що процес самопізнання є одночасно і процесом самозміни, ставиться під сумнів). Тому в духовно-психологічному консультуванні консультант не залишає клієнта на стадії усвідомлення, а показує йому перспективу подальшої гармонійної поведінки, втілення в життя моральних принципів, підводить його до усвідомлення відповідальності за свої вчинки і за своє життя. Завданням цього етапу виступає укорінення до рівня поведінкових патернів здатності особистості до самовизначення, морального вибору; закріплення навичок гармонійної поведінки. Психолог здійснює емоційну підтримку клієнта в його зусиллях справитися із собою у складній ситуації, сприяє в пошуках форм адекватної поведінки, стимулюючи клієнта до прояву самостійності та відповідальності. На гармонійно-поведінковому етапі доцільно проводити розгляд можливих варіантів розв'язання проблеми і зіставляти кожний з них із системою духовно-моральних принципів; допомагати клієнтові в антиципації належної моральної поведінки в аналогічних ситуаціях у

майбутньому. На заключному етапі консультування остаточно обговорюється і корегується програма подальшої духовної роботи клієнта над собою, визначаються терміни її реалізації, і людину відправляють у «самостійне плавання» з духовного самовиховання. Але психолог завжди залишає за клієнтом можливість звернення у разі нагальної потреби.

Методами духовно-психологічного консультування є *бесіда* у формі діалогу, з використанням типових прийомів (перифраз, уточнення, узагальнення, резюме); *інтроспекція*, що заснована на самоспостереженні й самоусвідомленні, ведення клієнтом щоденника з аналізом (разом із психологом) власного життєвого досвіду, *робота з особистісними сенсами*. Також можна використовувати деякі інші методи, що об'єднані загальними цілями (когнітивну терапію, арт-терапію, трудотерапію, елементи психодрами тощо). Характерними ознаками духовно-психологічного консультування є: наявність усвідомлення клієнтом своєї проблематики, розвиток навичок співвіднесення своїх думок, почуттів, ставлень з певними моральними критеріями, формування здатності до адекватної антиципації проблемних ситуацій.

Важливим фактором ефективності консультативного процесу виступає наявність у психолога-консультанта здатності до утримання чітких морально-етичних меж у міжособистісній взаємодії, які, за умови безумовного прийняття особистості клієнта, сприяють створенню своєрідної «системи координат» діалогічного спілкування. Морально-етичні межі виконують психолого-екологічну функцію для терапевта, оскільки окреслюють границю допустимості в міжособистісній дистанції, та сигнальну функцію для клієнта, встановлюючи етичний діапазон розвитку діалогу.

Консультант має навчити клієнта умінню утримувати оптимальну психологічну дистанцію з навколишніми, як важливу передумову до побудови конструктивного спілкування. Однією з причин психологічних проблем особистості є невміння виставляти у своєму життєвому просторі саме етичні кордони, в результаті чого людина витрачає психічні сили на відновлення свого психічного стану після спілкування з «психологічно-токсичними» особами. Тому засвоєння клієнтом у процесі діалогу з психологом досвіду утримання морально-етичних границь

дозволяє йому, зі своєї сторони, делікатно ставитися до внутрішнього світу інших людей, не переходити недозволених меж у спілкуванні, не ображати навколишніх безтактним відношенням, не ображатися самому через невинуваті очікування, а визнавати свободу вибору партнера. Відтак, морально-етичні межі дозволяють здійснювати конструктивну міжособистісну взаємодію і сприяють гармонізації поведінки клієнта. Отже, реалізація ціннісно-морального консультування припускає виконання психологом ряду задач по відношенню як до власної внутрішньоособистісної діяльності в процесі консультування, так і стосовно роботи з клієнтом.

Задачі психолога до себе:

- безперервна робота над собою щодо духовно-морального самовдосконалення;
- формування духовно-морального стрижня;
- утримання системи морально-етичних границь у міжособистісній взаємодії.

Задачі психолога по відношенню до клієнта:

- створення атмосфери прийняття й розуміння клієнта (уважність, толерантність);
- мотивування клієнта до духовного саморозвитку;
- допомога в усвідомленні моральних аспектів проблеми; визнанні клієнтом рис свого характеру та частки своєї неправоти у створенні проблемної ситуації;
- допомога у розгляді шляхів розв'язання проблеми, антиципації поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому з врахуванням життєвого досвіду;
- навчання клієнта способам усвідомлення життєвого досвіду, який є основою ціннісної творчості особистості;
- допомога у концептуалізації образу належної морально-гармонійної поведінки, знаходженні сенсу життя, прийнятті рішення щодо моральної роботи над собою.

Запропонована форма духовно-психологічного супроводу спрямована на глибоке осмислення людиною свого особистісного досвіду, оскільки душевні страждання з осмисленням досвіду – це шлях духовного розвитку особистості, шлях зцілення від цього страждання через розуміння його сенсу, своєї ролі й належної поведінки у різних життєвих ситуаціях. Духовно-психологічне консультування ефективне в роботі з контингентом раннього дорослого віку в період

самовизначення, проходження ціннісно-особистісних криз, у ситуаціях внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів.

Слід зазначити, що існує специфіка і певні переваги індивідуальної та групової форм психологічного супроводу щодо розвитку гармонізації характеру й особистісного розвитку. Індивідуальне консультування дозволяє враховувати індивідуальні особливості, неповторний колорит внутрішнього світу особистості, створюючи сприятливі умови для самопізнання, усвідомлення клієнтом власних цінностей, якостей, рис характеру, індивідуально оптимізувати процес самовизначення клієнта щодо життєвих перспектив. В умовах групових форм психологічного супроводу людина має можливість одержати зворотний зв'язок від членів групи, подивитися, як інші люди реагують в аналогічних проблемних ситуаціях, реалізувати апробацію власної гармонійної поведінки.

Для апробації системи психологічного супроводу і доведення його ефективності нами було проведено серію масових заходів (свят гармонії, моральності, емоційного позитиву й сили волі, фестивалю релігійних конфесій, рольових ігор) та індивідуального психологічного консультування серед студентів 4 курсу Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету за фахом «Психологія». Учасники експериментальних груп відвідували духовно-зорієнтовані заняття протягом двох місяців по 2 години на тиждень. Впровадження програми духовно-психологічного супроводу дало значущі результати, які відобразилися у позитивній динаміці показників рис характеру та реалізації психологічних сфер особистості (рис. 3-4).

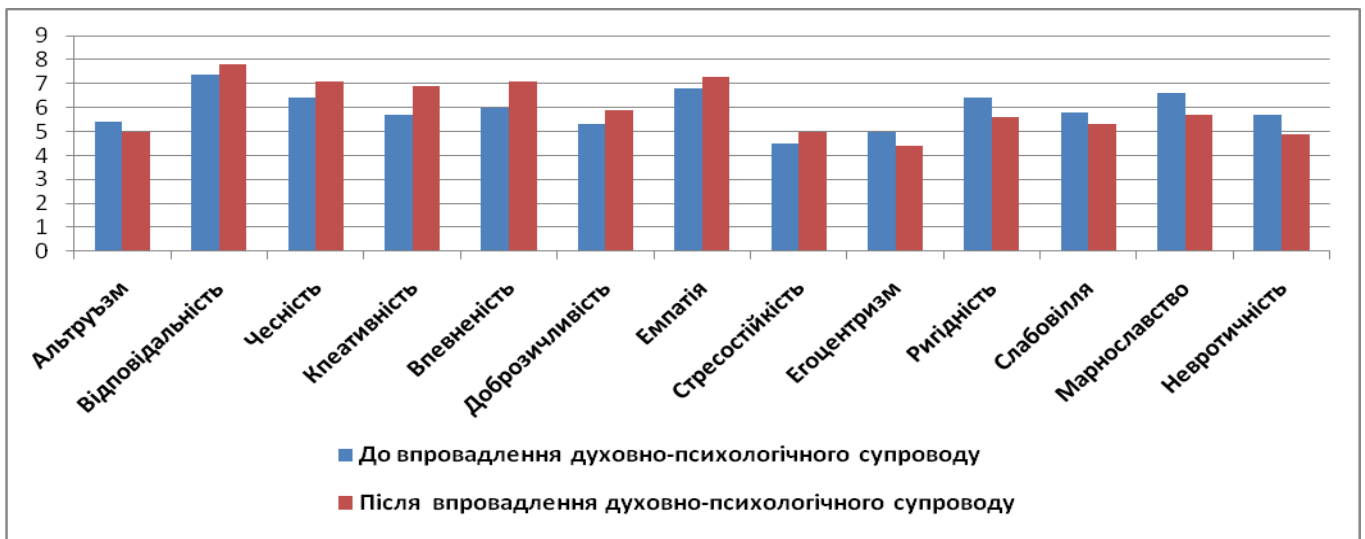

Рис. 3. Динаміка середньостатистичних показників конструктивних і деструктивних рис характеру магістрів до і після впровадження духовно-психологічного супроводу.

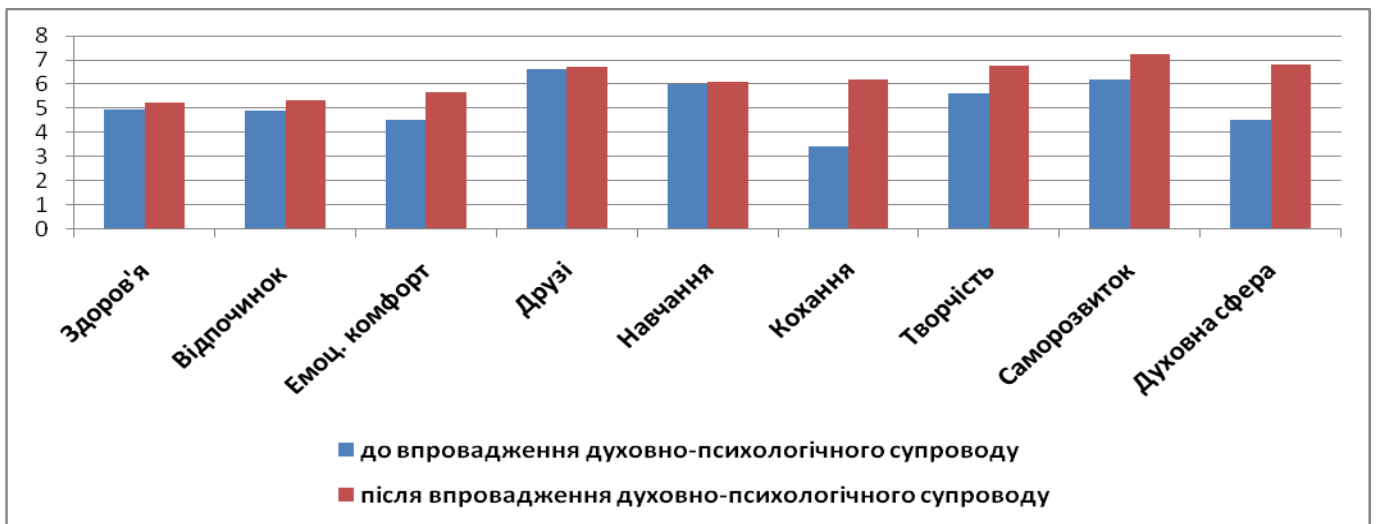

Рис. 4. Динаміка середньостатистичних показників реалізації психологічних сфер особистості магістрів до і після впровадження духовно-психологічного супроводу.

Для оцінки ефективності впровадження психологічного супроводу в експериментальній групі до і після формувального експерименту було проведено психодіагностику рис характеру за методикою «Гармонійність характеру» (авт. Н. В. Павлик). В ході порівняльного аналізу досліджувались показники прояву рис характеру, які було статистично оброблено методом порівняння середніх значень у парних вибірках (Paired-Samples T-Test) (авт. Ф. Уїлксон). Статистична достовірність змін показників перевірялась за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента.

Статистичний аналіз показав, що впровадження програми духовно-психологічного супроводу в експериментальній групі дало конструктивні

результати, які відобразилися у позитивній динаміці показників рис характеру. Достовірне зростання у студентів здатності до кохання ($p=0,021$), творчості ($p=0,001$), саморозвитку ($p=0,005$), духовності ($p=0,025$) й таких конструктивних рис як креативність ($p=0,009$), чесність ($p=0,013$), відповідальність ($p=0,017$) при зниженні показників егоцентризму ($p=0,006$), слабовілля ($p=0,013$), марнославства ($p=0,000$), невротичності ($p=0,017$) – свідчить про послідовний процес гармонізації характеру, який відбувся на основі активізації духовного розвитку особистості. Отже, результати формувального експерименту вказують на гармонізацію характерологічного розвитку випускників закладів вищої освіти і доводять ефективність програми впровадження духовно-психологічного супроводу.

Висновки:

1. Випускники закладів вищої освіти технічного і гуманітарного профілю мають характерологічні відмінності, які слід враховувати при запровадженні заходів духовно-психологічного супроводу.

2. Духовно-творча самореалізація визначає інтегральний саморозвиток особистості й здатність до побудови конструктивних стосунків. Прагнення до навчання зумовлює не лише професійне становлення, а й гармонію в родині, дружбі, коханні.

3. Однобічне інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні її характеру і викликає низку психологічних проблем. Чинниками гармонізації характеру є духовний розвиток, естетично-творча діяльність.

4. Духовно-особистісний та емоційно-рекреаційний розвиток є пріоритетними напрямками психологічного супроводу навчання сучасної молоді.

Система духовно-психологічного супроводу навчання випускників ЗВО містить три компоненти (психодіагностичний, культурно-освітній, гармонійно-поведінковий) і має бути спрямована на опанування духовно-творчими цінностями та психологічними механізмами духовного розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеев Д. А. Нервность: ее духовные причины и проявления. – 6-е изд., доп. / Д. А. Авдеев. – М. : МБЦ Серафима Саровского, Омега, 2009. – 320 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності / І. Д. Бех. // наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
3. Братаніч Б. В. Самоактуалізація особистості та освіта / Б. В. Братаніч, І. Г. Ільченко // Філософські проблеми освіти. – 2011. – № 2. – С. 13–20.
4. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий / П. Б. Ганнушкин // Психология индивидуальных различий : тексты [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 535-585.
5. Духовність та духовний розвиток особистості [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-13552.html> (дата звернення: 27.07. 2017). – Назва з екрану.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер: Учебное пособие для студентов вузов.-2изд.М.: Академический проект; Екатеринбург: деловая книга, 2003.-356с.
7. Ковалев В. В. Патохарактерологическое формирование личности [Електронний ресурс] / Посольство медицины – Режим доступу http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=nozarticle&art_id=3836 (19.05.15). – Назва з екрану.
8. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 208 с.
9. Исаева Е. Р. Новое поколение студентов: психологические особенности, учебная мотивация и трудности в процессе обучения первого курса [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2012. – N 4 (15). – URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: 12.07. 2017).
10. Маслоу А. Г. Самоактуализация личности и образование : [пер. с англ.] / А. Маслоу ; предисловие Г. А. Балла. – Киев–Донецк: Ін-т психології ім. Г. С.Костюка, 1994. – 52 с.
11. Мелехов Д. Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни / Д.Е. Мелехов // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М. : Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 12–61.
12. Морозов А. М. Нравственный ателиоз (философские изыскания о нравственности как психиатрической категории, не лишённые научной, практической и социальной ценности) / А. М. Морозов // Архив психиатрии. – 2002. – № 4 (31). – С. 133–139.
13. Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Наталія Василвна Павлик. – К., 2017. – 43 с.
14. Пезешкиан Н. Позитивная психотерапия : теория и практика метода / Н. Пезешкиан. – Франкфурт, 1977. – 234 с.
15. Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00. 07 / Помиткін Едуард Олександрович. – К., 2009. – 556 с.
16. Психопатический характер [Електронний ресурс] // Онлайн библиотека. – Режим доступу: http://www.plam.ru/health/dobro_i_zlo_igra_v_dualnost/p32.php (19.05.15). – Назва з екрану.
17. Психологическая служба вуза: принципы, опыт работы: Сб.науч.тр. / Отв.ред. Б.Б. Коссов - М.: ПРШВО, 1993.-215 с.
18. Розвиток особистості в дорослому віці [Електронний ресурс] / Психологія ранньої дорослості: http://pidruchniki.com/1350082637106/psihologiya/psihologiya_rannoю (дата звернення: 12.07. 2017) – Назва з екрану.
19. Франкл В. Е. Теория и терапия неврозов : Введение в логотерапию и экзистенциальный анализ / В. Е. Франкл. – Спб.: Речь, 2001. – 232 с.
20. Шнайдер К. Клиническая психопатология / Курт Шнайдер. – К. : Сфера, 1999. – 236 с.